

ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ LAISSEZ-FAIRE
ΙΔΕΑΙ ΠΡΟΣ ΣΥΝΥΦΑΝΣΙΝ ΤΗΣ ΙΔΙΩΤΙΚΗΣ
ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΥΠΟ
J. M. KEYNES

I

Ἡ θέσις τὴν ὁποίαν λαμβάνομεν ἔναντι τῶν δημοσίων ζητημάτων, τὰ ὅποια κοινῶς συνοπτικὰ χαρακτηρίζομεν ὡς Ἀτομισμὸν καὶ ὡς laissez faire, ἔχει τὴν πρώτην βάσιν τῆς ἐπὶ διαφορῶν συλλογισμῶν καὶ συναισθημάτων. Πλέον τῶν 100 ἔτων ἐκυριαρχήθημεν ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους μας, οἱ ὅποιοι εἰς τὸ μοναδικὸν τοῦτο σημεῖον, ὡς ἐκ θαύματος σχεδὸν ὅλοι, ἦσαν ἢ τοῦλάχιστον ἐφαίνοντο ὅτι εἶναι μιᾶς γνώμης. Ἀκόμη καὶ σήμερον χορεύομεν ὑπὸ τὴν αὐτὴν μελωδίαν, εἰς τὸ περιβάλλον μας ὅμως πτερυγίζει ἡ μεταβολή. Αἱ τάσεις αἱ ὁποῖαι ἐντονώτατα καὶ καθαρώτατα κατηΐθουναν ἄλλοτε τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν, γίνονται σήμερον ἀντιληπτὰ μόνον ἄσαφώς πως. Οἱ ἥχοι τῆς ὁρχήστρας καὶ τὰ χορικά χάνονται ἢ τοῦλάχιστον φαίνονται νὰ ἔρχωνται ἀπὸ πολὺ μακράν.

Κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνος διεδέχθησαν τὸ θεῖον δίκαιον τῶν ἡγεμόνων τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα καὶ τὸ Κοινωνικὸν συμβόλαιον, τὸ δὲ θεῖον δίκαιον τῆς ἐκκλησίας ὑπεχώρησεν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀνεκτικότητος καὶ εἰς τὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ ἐκκλησία εἶναι «ἐκουσία τις ἔνωσις τῶν ἀνθρώπων» (1), ἡ ὁποία συνιστᾶται κατ' «ἀπολύτως ἐλεύθερον καὶ αὐτόματον τρόπον». Πενήντα ἔτη βραδύτερον παρηγκωνίσθη ἡ θεία καταγωγὴ καὶ ἡ ἀπεριόριστος κυριαρχία τοῦ καθήκοντος ἀπὸ ὑπολογισμοὺς ὠφελιμότητος. Ὁ Locke καὶ ὁ Hume ἐθεμελίωσαν ἐπὶ τῆς διδασκαλίας ταύτης τὸν ἀτομισμὸν. Τὸ κοινωνικὸν συμβόλαιον ἐξασφάλιζεν εἰς τὸ ἄτομον ὠρισμένα δικαιώματα καὶ ἡ νέα Ἠθικὴ—δηλαδή κυρίως μόνον ἡ ἐπιστημονικὴ ἀκολουθία τοῦ ἡτιολογημένου Ἐγωῖσμου—ἔθετε τὸ ἄτομον εἰς τὸ κέντρον τῆς συζητήσεως. «Ἡ μόνη ὑποχρέωσις τὴν ὁποίαν ἐπιβάλλει εἰς ἡμᾶς ἡ ἀρετή», λέγει ὁ Hume, «εἶναι ὁρθὸς ὑπολογισμὸς καὶ

1) Locke «A Letter concerning Toleration».

διαρκής προσπάθεια πρὸς τὸ μέγιστον ὄριον τῆς εὐτυχίας». (2) Αἱ ἰδέαι αὗται συνεφώνουν ἀρκετὰ μὲ τὰς πρακτικὰς παραστάσεις τῶν συντηρητικῶν καὶ τῶν νομικῶν. Ἦσαν ἐπιτυχὴς δικαιολογία τῶν δικαιωμάτων τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς ἐλευθέρως διαθέσεως τοῦ προσώπου καὶ τῆς περιουσίας τοῦ κατέχοντος ατόμου. Αἱ ἰδέαι αὗται ἀπετέλουν ἐπικυδομητικὰ συστατικά, τὰ ὅποια συνεισέφεραν ὁ 18ος αἰὼν εἰς τὴν πνευματικὴν ἀτμόσφαιραν, εἰς τὴν ὅποیان ἀκόμη καὶ σήμερον ζῶμεν.

Ἡ κυρία πρόθεσις, ἡ ὅποια ἔφερε τὸ ἄτομον τόσον εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν, ἦτο ἡ ἐκθρόνισις τῆς μοναρχίας καὶ τῆς ἐκκλησίας τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο—κατ' ἀκολουθίαν τῆς νέας ἠθικῆς σημασίας, ἡ ὅποια προσεδόθη εἰς τὸ Κοινωνικὸν συμβόλαιον—ἡ ἰσχυροποίησις τῆς ἰδιοκτησίας καὶ τῆς ἐννόμου τάξεως. Δὲν παρήλθεν ὁμοῦ, πολὺς χρόνος καὶ ἡ Κοινωνία ἤγειρεν ἐκ νέου τὰς ἀξιώσεις της κατὰ τοῦ ατόμου. Ὁ Paley καὶ ὁ Bentham παρέλαβον τὸν ὀφελιμιστικὸν ἡδονισμὸν (3) ἀπὸ τὸν Hume καὶ τοὺς πρὸ αὐτοῦ, τὸν ἠθρυναν ὁμοῦ εἰς διδασκαλίαν κοινωνικῆς ὀφελιμότητος. Ὁ Rousseau παρέλαβε τὸ Κοινωνικὸν συμβόλαιον ἀπὸ τὸν Locke καὶ ἀνέπτυξεν ἀπὸ αὐτὸ τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς συνολικῆς θελήσεως.

Ἡ μετάβασις ἐλάμβανε χώραν πανταχοῦ χάρις εἰς τὴν σπουδαίαν σημασίαν, ἡ ὅποια ἀπεδίδετο τότε τὸ πρῶτον εἰς τὴν ἰσότητά ὅλων τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Locke προσεπάθησεν εἰς τὸ Κοινωνικὸν συμβόλαιόν του νὰ περιορίσῃ τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς φυσικῆς ἰσότητος ὅλων τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸ συμφέρον τῆς κοινῆς ἀσφαλείας, μὴ ἐπεκτείνων αὐτὴν καὶ ἐπὶ τῆς ἰσότητος τῆς περιουσίας· ἔτι δὲ ὀλιγώτερον ἐπὶ τῶν προνομίων. Εἰς τὸν Rousseau ἡ ἰσότης δὲν εἶναι μόνον ἡ ἀφετηρία, ἀλλὰ συγχρόνως καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ σκοπός» (4).

Ὁ Paley καὶ ὁ Bentham κατέληξαν εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα ἀλλὰ διὰ διαφόρων ὁδῶν. Ὁ Paley ἐχρειάσθη ἀπὸ μηχανῆς θεόν, διὰ νὰ μὴ συναγάγῃ καθαρὰ ἐγωϊστικῶς τὰ εὐχίριστα συμπεράσματα ἀπὸ τὸν Ἠδονισμὸν του. Οὗτος συλλογίζεται ὡς ἑξῆς: «Ἀρετὴ σημαίνει νὰ ἐβραγχεῖ τις τὴν ἀνθρωπότητα κατὰ τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ καὶ πρὸς χάριν τῆς αἰωνίας εὐτυχίας» καὶ οὕτω, ἀποκαθιστᾷ τὴν ἰσότητά μεταξὺ τοῦ ἐγὼ καὶ τῶν ἄλλων. Ὁ Ben-

2) «An enquiry concerning the Principles of Morals» Kap. IX.

β) «Παρέρχομαι» λέγει ὁ ἀρχιδιάκων Paley «πολλὰς ἀπὸ τὰς συνήθεις στομφώδεις ἐκφράσεις περὶ τῆς αξιοπρεπείας καὶ τῶν ἱκανότητων τῶν φυσικῶν ἡμῶν ἰδιοτήτων, παρέρχομαι τὴν ὑπερτερότητα τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος καὶ τὴν ὑπερτερότητα τῆς πνευματικῆς ἀπὸ τῆς ζωικῆς ἡμῶν φύσεως» παρέρχομαι τὴν ἀξίαν, τὴν λεπτότητα καὶ τρυφερότητα μερικῶν ἱκανοποιήσεων ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ποταπότητα, ὁμότητα καὶ ἡδονικότητα ἄλλων: διότι εἶμαι πεπεισμένος, ὅτι ὅλαι αἱ ἡδοναὶ δὲν διαφέρουν διόλου ἀναμεταξύ των παρὰ κατὰ τὴν διάρκειαν καὶ τὴν ἐντατικότητα». Principles of Moral and Political Philosophy Bd. I. Kap. 6

(4) Leslie Stephen, «English Thought in 18th Century» Bd. II. σελ. 192.

tham ὠδηγήθη εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα διὰ τοῦ καθαροῦ λογισμοῦ. Δὲν ὑπάρχει κανεὶς εὐλογος λόγος, ἔτσι σκέπτεται οὗτος, νὰ προτιμήσωμεν τὴν εὐτυχίαν ἐνὸς ἀκόμου, μάλιστα καὶ τὴν ἰδίαν ἡμῶν εὐτυχίαν, ἀπὸ τὴν εὐτυχίαν ἐνὸς ἄλλου. Συνεπῶς ὁ μόνος λογικὸς σκοπὸς τῆς συμπεριφορᾶς μας εἶναι τὸ μέγιστον ἀγαθὸν τοῦ μέγιστου ἀριθμοῦ, ἔτσι δὲ οὗτος παραλαμβάνει παρὰ τοῦ Hume τὴν περὶ ὠφελιμότητος διδασκαλίαν, λησμονεῖ δμως τὴν κυνικὴν περιοριστικὴν παραιτήρησιν τοῦ σοφοῦ αὐτοῦ ἀνδρός: «Δὲν εἶναι τι καθόλου παράλογον, ἐὰν καλύτερά δέχομαι νὰ καταστραφῇ ὅλος ὁ κόσμος, παρὰ νὰ μοῦ θιγῇ μία τρίχα. Δὲν εἶναι ἀκόμη παράλογον ἂν προτιμῶ νὰ καταστρέψω τελείως τὸν ἑαυτὸν μου διὰ νὰ ἐξοικονομήσω εἰς ἓνα Ἴνδον ἢ ἓνα τελείως ξένον πρόσωπον πρὸς ἐμὲ τὴν ἐλαχίστην ἐνόχλησιν. . . Τὸ λογικὸν εἶναι καὶ δὲν πρέπει νὰ εἶναι τι ἄλλο παρὰ ὁ ὑπηρέτης τῶν παθῶν καὶ δὲν δύναται συνεπῶς νὰ ἀξιώσῃ τοῦτο κανὲν ἄλλο ἀξίωμα παρὰ νὰ ὑπηρετῇ καὶ ὑπακούῃ αὐτῷ».

Ὁ Rousseau παρήγαγε τὴν ἰσότητά ἀπὸ τὴν φύσιν, ὁ Paley ἀπὸ τὴν θέλησιν τοῦ θεοῦ καὶ ὁ Bentham ἀπὸ μαθηματικὸν τινα νόμον τῆς ἰσότητος. Τοιουτοτρόπως ὑπεισῆλθον αἱ ἔννοιαι ἰσότητος καὶ ἀλτρουϊσμός εἰς τὴν πολιτικὴν φιλοσοφίαν, καὶ ἀπὸ τὸν Rousseau καὶ Bentham μαζὺ προέρχονται ἡ Δημοκρατία καὶ ὁ ὠφελιμιστικὸς σοσιαλισμός.

Αὕτη εἶναι ἡ δευτέρα σειρά τῶν σκέψεων—ἀναπηδήσασα ἀπὸ ἀπαρχαιωθεῖσας ἀντινομίας καὶ συνεχισθεῖσα διὰ ἀπὸ μακροῦ ἀνεξεθέντων σοφισμῶν—ἡ ὁποία διαπνέει ἀκόμη καὶ σήμερον πάντοτε τὸν κόσμον τῶν σκέψεών μας. Ἀλλ' ἡ δὲν παρηγκώτισε τὴν προτέραν σειρὰν σκέψεων: συνεπολιτεύθη μετ' αὐτῆς. Ἡ ἀρχὴ τοῦ 19ου αἰῶνος ἐπετέλεσε τὴν θαυμαστὴν ταύτην συνένωσιν. Αὕτη συνετόνισε τὸν συντηρητικὸν ἀτομισμόν τοῦ Locke, Hume, Johnson καὶ Burke μετὰ τοῦ σοσιαλισμοῦ καὶ τῆς δημοκρατικῆς περὶ ἰσότητος διδασκαλίας τῶν Rousseau, Paley, Bentham καὶ Godwin (5).

Παρ' ὅλα ταῦτα δὲν θὰ ἐπετύγχανεν ἡ ἐποχὴ ἐκείνη τὴν ἑναρμόνισιν τῶν ἀντιθέσεων τούτων, ἂν δὲν ἐνεφανίζοντο εἰς τὴν κρίσιμον στιγμὴν οἱ οἰκονομολόγοι ἐπὶ τῆς σκηνῆς. Ἡ ἰδέα θείας προκαθορισμένης ἁρμονίας μεταξὺ τοῦ ἰδιωτικοῦ συμφέροντος καὶ τοῦ γενικοῦ καλοῦ ἀνευρίσκεται ἤδη παρὰ τῷ Paley, τὸ πρῶτον δμως οἱ οἰκονομολόγοι ἔδωκαν εἰς αὐτὴν σταθερὰν ἐπιστημονικὴν βίαιον. Ἀρκεῖ νὰ ὑποθέσῃ τις ὅτι συνεπεία τῆς λειτουργίης τῶν φυσικῶν νόμων τὰ ἄτομα, τὰ ὁποῖα ὅλως ἐλευθέρα καὶ φρεσιμένα ἐπιδιώκουν τὰ προσωπικὰ αὐτῶν συμφέροντα, συγχρόνως προάγουν καὶ τὸ γενικὸν κα-

5) Ὁ Godwin ἐπροχώρησε τόσον εἰς τὸ Laissez-faire, ὥστε νὰ θεωρῇ κάθε Κυβέρνησιν ὡς κακόν, ἣν ἀντίληψιν καὶ ὁ Bentham κατὰ μέγα μέρος ἠκολούθησε. Ἡ περὶ ἰσότητος ὁλὴν τῶν ἀνθρώπων διδασκαλία διαμερφοῦται παρ' αὐτῷ εἰς ἄκρον ἀτομισμόν, συνορθεύοντα πρὸς ἀναρχίαν. «Ἡ ἀπεριόριστος ἐλευθερία τῆς ἀτομικῆς κρίσεως, λέγει οὗτος, εἶναι ἓνα τόσον ὑπερβαλλόντως πολυτίμον ἀγαθόν, ὥστε ἓνα πραγματικὸς πολιτικὸς θὰ αἰσθανθῇ ἀκατανίκητον ἀποτροπισμὸν ἐναντίον τυχόν προσβολῆς τοῦ ἀγαθοῦ τούτου». Βλ. Leslie Stephen op. cit. Bd. II σελ. 277.

λόν ! Οὕτως αἱ φιλοσοφικαὶ δυσκολίαι ἐλύθησαν—τοῦλάχιστον διὰ τὸν πρακτικὸν ἄνθρωπον, ὃς ὅπουτος τῶρα πλέον δὲν ἔχει παρὰ τὰ συγκεντρώσῃ τὴν ἐργασίαν τοῦ πρὸς δημιουργίαν τῶν ἀναγκαίων ὄρων τῆς ἐλευθερίας. Πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν Διδασκαλίαν, ὅτι τὸ Κράτος δὲν ἔχει οὐδὲν δικαίωμα ἀναμειξῆς, καὶ πρὸς τὸ θεῖον θαῦμα ὅτι τὸ Κράτος οὔτε καθόλου ἔχει ἀνάγκην ν' ἀναμιχθῇ, συμπαρατάσσεται νῦν ἡ ἐπιστημονικὴ ἀπόδειξις, ὅτι ἡ ἀνάμιξις τοῦ Κράτους δὲν ὠφελεῖ καθόλου. Αὕτη εἶνε ἡ τρίτη σειρὰ σκέψεων, τὴν ὁποίαν ἤδη δυνάμεθα ν' ἀνακαλύψωμεν παρὰ τῷ Ἀδάμ Σμῖθ. Ὁ Ἀδάμ Σμῖθ κατ' ἀρχὴν συνωμολόγει ὅτι τὸ γενικὸν καλὸν στηρίζεται ἐπὶ τῆς «φυσικῆς προσπάθειας καθε ατόμου νὰ βελτιώσῃ τὰς ἰδίας συνθήκας τῆς ζωῆς του». Μόλις ὁμως εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ 19ου αἰῶνος ἀνεπτύχθη πλήρως καὶ συνειδητὰ ἡ ἀρχὴ αὕτη. Ἡ ἀρχὴ τοῦ *Laissez-faire* ἐπέτυχε νὰ συνδυάσῃ ἀτομισμὸν καὶ σοσιαλισμὸν πρὸς ἀλλήλους καὶ νὰ συνενώσῃ τὸν Ἑγωισμόν τοῦ *Hume* μετὰ τῆς μεγίστης εὐτυχίας τοῦ δυνατοῦ μεγίστου ἀριθμοῦ. Ὁ πολιτικὸς φιλόσοφος ἡδύνατο πλέον νὰ παράσῃ τὴν θέσιν του εἰς τὸν ἔμπορον, διότι οὗτος ἡδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ τὸ *Summum Bonum* τοῦ φιλοσόφου, ἐὰν μόνον ἐπεδίωκεν οὗτος τὸ ἴδιον ὄφελος.

Ἐλλείπουν ὅμως ἀκόμη μερικὰ συστατικὰ διὰ τὰ ἐτοιμασθῆναι πλήρως ἡ πούτιγγα. Κατὰ πρῶτον λόγον ἡ διαφθορὰ καὶ ἡ ἀνικανότης τῶν κυβερνήσεων τοῦ 18ου αἰῶνος, αἱ ὁποῖαι ἀφῆκαν καὶ εἰς τὰς τοῦ 19ου αἰῶνος τὴν κληρονομίαν των. Ὁ ἀτομισμὸς τῶν πολιτικῶν φιλοσόφων ὑπεδείκνυε τὴν κατεύθυνσιν τοῦ *Laissez-faire*. Ἡ θεία ἡ ἐπιστημονικὴ ἁρμονία (ἐκάστοτε ἀνιολόγως) μεταξὺ τοῦ ἰδιωτικοῦ συμφέροντος καὶ τοῦ γενικοῦ καλοῦ ὑπεδείκνυνεν ὡσαύτως τὴν κατεύθυνσιν τοῦ *Laissez-faire*. Πρὸ παντὸς ὁμως ἐπηρεάσθησαν εὐνοϊκῶς ὑπὲρ τοῦ *Laissez-faire* οἱ ἄνθρωποι τῆς πράξεως ἀπὸ τὴν ἀνικανότητα τῶν κρατικῶν ὑπαλλήλων-αἰσθημα τὸ ὁποῖον οὔτε σήμερον ἀκόμη δὲν ἔχει ἐξαλειφθῇ τελείως. Διότι σχεδὸν πᾶν ὅτι τὸ Κράτος κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ἐπεχείρησε πέραν τῶν θεμελιωδῶν ὑποχρεώσεών του, ἤτο ἡ ἐφαίνετο νὰ εἶναι ἐπιζήμιον ἢ ἄνευ ἀποτελέσματος.

Τοῦναντίον ἡ ὑλικὴ ἀνθησις τῆς ἐποχῆς 1750-1850 ὠφέλιτο ἀποκλειστικὰ εἰς τὴν ἀτομικὴν πρωτοβουλίαν καὶ σχεδὸν οὐδεμίαν ἰθύντικὴν ἐπιρροὴν εἶχεν ἐπ' αὐτῆς ἡ ὀργανωμένη κοινωνία. Ἡ ἐκ τῶν προτέρων προσκομιζομένη ἀπόδειξις ἐνισχύετο οὕτω διὰ τῆς πείρας τῆς πράξεως. Οἱ φιλόσοφοι καὶ οἱ οἰκονομολόγοι ἐδίδασκον, ὅτι ἐκ διαφορωτάτων ἀνεξιχνίαστων αἰτίων ἡ ἀπαρεμπόδιστος ἰδιωτικὴ ἐπιχείρησις συμβιβάζεται πληρέστατα πρὸς τὸ γενικὸν καλόν. Τὶ ἐταίριαζε περισσότερον εἰς τὸν ἔμπορον; Ἡδύνατο ὁ πρακτικὸς παρατηρητής, ὃς ὁποῖος ἐβλεπε διὰ τῶν ὀφθαλμῶν του τὰ προοδευτικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐποχῆς, νὰ ἀρνηθῇ ὅτι ταῦτα ὠφελόντο εἰς τὴν δρᾶσιν τῶν «ἐπιχειρούντων» ατόμων; Ἡ διδασκαλία λοιπόν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἀπὸ θεῖους, φυσικοὺς ἢ ἐπιστημονικοὺς λόγους ἔπρεπεν ὅσον τὸ δυνατόν νὰ περιορίζωνται αἱ κρατικαὶ παρεμβάσεις καὶ νὰ ἐπαφίεται ἡ οἰκονομικὴ ζωὴ ὅσον τὸ δυνατόν ἀπαρεμπόδιστος εἰς τὴν φιλοπονίαν καὶ τὴν ὑγιᾶ

ἀντίληψιν τῶν καθ' ἑκαστον πολιτῶν,—οἱ ὅποιοι καθοδηγοῦνται ἀπὸ τὸ θαυμάσιον κίνητρον τῆς ἐπικρατήσεως ἐν τῇ ζωῇ—ἔπασεν εἰς γόνιμον ἔδαφος.

Κατὰ τὴν ἐποχὴν οὗου ἡ ἐπίδρασις τοῦ Paley καὶ τῶν ὁμοφωνούντων πρὸς αὐτὸν εὐρίσκετο ἐν ὑφέσει, ἤρχισαν αἱ νέαι διδασκαλίαι τοῦ Δαρβίνου νὰ διασειοῦν τὰ θεμέλια τῆς πίστεως. Ὑπῆρξαν μεγαλύτεραι ἀντιθέσεις ἀπὸ τὰς ἀντιθέσεις τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς νέας διδασκαλίας—ἀπὸ τὴν διδασκαλίαν, ἡ ὁποία ἐθαῶρει τὸν κόσμον ὡς ἔργον ἑνὸς θεοῦ δημιουργοῦ καὶ τὴν διδασκαλίαν, ἡ ὁποία ἀνήγαγεν ὅλα τὰ πράγματα εἰς σύμπτωσιν, χάος καὶ ἐπίδρασιν τοῦ χρόνου; Ἀλλὰ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἐστῆριξαν αἱ νέαι ἰδέαι τὰς παλαιάς. Οἱ οἰκονομολόγοι ἐδίδασκον ὅτι ὁ πλοῦτος, τὸ ἐμπόριον καὶ αἱ μηχαναὶ ἦσαν τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἐλευθέρου ἀνταγωνισμοῦ — ὁ ἐλευθερος ἀνταγωνισμός ἐδημιούργησε τὸ Λονδῖνον. Οἱ Δαρβινισταὶ ὅμως ἐπροχώρησαν ἀκόμη πλεόν—ὁ ἐλευθερος ἀνταγωνισμός ἐδημιούργησε καὶ τὸν ἄνθρωπον. Ἡ ἀνθρωπίνη ὑπόστασις δὲν ἐθεωρεῖτο πλέον ὡς σύμβολον θείας τινὸς προνοίας, ἡ ὁποία κατὰ τὸν θαυμαστὸν τρόπον κυβερνᾷ ἄριστα ὅλα τὰ πράγματα, ἀλλὰ ὡς ἡ πληρεστάτη δημιουργία τῆς συμπτώσεως, ἡ ὁποία εἰργάζεται σύμφωνα μὲ τοὺς ὁρους τοῦ ἐλευθέρου ἀνταγωνισμοῦ καὶ τοῦ Laissez faire. Ἡδύνατό τις νὰ θεωρήσῃ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπιλογῆς τῶν ἀρίστων, ὡς τὴν ἀπωτάτην γενικοποίησιν τῆς οἰκονομικῆς διδασκαλίας τοῦ Ricardo. Σοσιαλιστικαὶ ἀναμύξεις ἐφαίνοντο ὄχι μόνον ἀνωφελεῖς ὑπὸ τὸ φῶς τῆς μεγαλοπρεποῦς ταύτης συνθέσεως, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐμπαικτικαὶ τοῦ θεοῦ, διότι αὗται ἐπεβράδυναν ἴσως τὴν πρόσδον τοῦ ὑπερδυνάμου ἐκείνου γεγονότος, τὸ ὁποῖον ἐπέτρεπεν εἰς ἡμᾶς νὰ ὑψούμεθα ὡς ἡ Ἀφροδίτη ἐκ τοῦ ἀφροῦ τῆς θαλάσσης.

Ἀνάγω κατὰ ταῦτα τὴν ἀξιοπερίεργον ὁμοιομορφίαν τῆς πολιτικῆς καθημερινῆς λαϊκῆς φιλοσοφίας τοῦ 19ου αἰῶνος εἰς τὴν ἐπιτυχίαν μεθ' ἧς ἐνηρμόνησε τὰς διαφόρους ἀλληλομνηστέρας διδασκαλίας καὶ συνήνωσε πᾶν τὸ καλὸν πρὸς ἓνα σκοπὸν. Ὁ Hume καὶ ὁ Paley, ὁ Burke καὶ ὁ Rousseau, ὁ Godwin καὶ ὁ Μάλθος, ὁ Cobbett καὶ ὁ Huskisson, ὁ Bentham καὶ ὁ Coleridge, ὁ Δαρβίνος καὶ ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ὁξφόρδης—ὅλοι οὗτοι ἔτσι, ἀνεκάλυψέ τις ἐξαίφνης, ἐκλήρυττον κατ' οὐσίαν τὰ αὐτά: Ἀτομισμὸν καὶ Laissez-faire. Οὗτοι ἦσαν ἡ ἐκκλησία τῆς Ἀγγλίας καὶ ἐκεῖνοι οἱ ἀπόστολοί της καὶ δλόκληρος ἡ οἰκογένεια τῶν οἰκονομολόγων δὲν ἔκανε τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ ἀποδευνήτῃ ὅτι καὶ ἡ ἐλαχίστη ἀπόκλισις ἀπὸ τὴν ὁδὸν τῆς θεοσεβείας θὰ εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα τὴν οἰκονομικὴν καταστροφὴν.

Οἱ λόγοι οὗτοι καὶ σύμπτаса ἡ ἀτιμόσφαιρα αὕτη ἐξηγοῦν ἀρκούντως διατὶ ἡμεῖς συνειδητὰ ἢ ἀσυνειδητῶς—καὶ οἱ περισσότεροι ἀπὸ ἡμᾶς εἰς τὴν ἔκφυλλον ἐποχὴν μας δὲν ἐννοοῦμεν ὅλα τὰ ζητήματα ταῦτα—αἰσθανόμεθα τοιαύτην κλίσιν πρὸς τὸ laissez-faire καὶ διατὶ κάθε κρατικὴ ἀνάμειξις κατὰ τὸν κανονισμὸν τῶν ζητημάτων τοῦ νομίματος ἢ τῆς τοποθετήσεως τῶν κεφαλαίων προσκρούει εἰς τόσον ἔμμονον δυσπιστίαν πολλῶν ὑπερηφάνων ἀνθρώπων. Δὲν ἀνεγνώσαμεν τοὺς συγγραφεῖς τούτους—ἴσως νὰ εὐρίσκωμεν τοὺς συλλογισμούς των ἀπλοικοὺς ἢν τυχαίως ἔπιπτον εἰς χεῖρας μας

τὰ βιβλία των. Καὶ ὅμως πιστεύω, ὅτι ἡμεῖς δὲν θὰ ἐσκεπτόμεθα σήμερον καθ' ὃν τρόπον πράγματι σκεπτόμεθα, ἐάν οὐδέποτε ὁ Hobbes, Locke, Hume, Rousseau, Paley, Adam Smith, Bentham καὶ Κα Martineau εἶχον σκεφθῇ καὶ γράψαι πρὸς ἡμῶν. Πρέπει νὰ σπουδάσωμεν τὴν ἱστορίαν τῶν διαφόρων ἀντιλήψεων προτοῦ δυνηθῶμεν νὰ ἀπελευθερώσωμεν τὸ ἴδιον ἡμῶν πνεῦμα. Δὲν γνωρίζω κανέν πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον νὰ κάμνη τινὰ περισσότερον συντηρητικόν—ἀπὸ τὸ νὰ μὴ γνωρίζῃ κανεὶς τίποτα πλὴν τοῦ παρόντος, ἢ τίποτα πλὴν τοῦ παρελθόντος.

II

Ἄνεφερα, ὅτι οἱ οἰκονομολόγοι ἔδωσαν εἰς τοὺς πρακτικοὺς τὰ ἐπιστημονικὰ ὄπλα, διὰ τῆς βοηθείας τῶν ὁποίων ἡδυνηθήσαν οὗτοι νὰ συμβιβάζουσιν τὴν ἀντίθετον μεταξὺ τοῦ ἐγωϊσμοῦ καὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἢ ὅποια εἶχε προκύνει ἀπὸ τῆς φιλοσοφίας τοῦ 18ου αἰῶνος καὶ τὴν κατάπτωσιν τῶν ἐξ ἀποκαλύψεως θρησκειῶν. Ἐνεκα συντομίας ἐξεφράσθην οὕτως, ἐπιθυμῶ ὅμως ἤδη νὰ ἀναπτύξω ἐκτενέστερον τὸν ἰσχυρισμόν μου τοῦτον. Ὑπέδειξαν ὅτι οἱ οἰκονομολόγοι εἶχον εἶπῃ τὰ πράγματα ἐκεῖνα. Ἐν τῇ πραγματικότητι ὅμως δὲν εὐρίσκομεν οὐδὲν τοιοῦτο εἰς τὰ ἔργα τῶν μεγάλων αὐθεντιῶν· μᾶλλον προήρχοντο τὰ γνωμικὰ ταῦτα ἀπὸ τοὺς ἐκλαϊκευτὰς καὶ κήρυκας τῶν διδασκαλιῶν ἐκείνων. Οἱ ὠφελμισταί, οἱ ὅποιοι ἀνεγνώρισαν συγχρόνως τοῦ Hume τὸν ἐγωϊσμόν καὶ τοῦ Bentham τὴν ἰσότητα, ὠφείλον νὰ πιστεύουν εἰς ταῦτα ἐὰν κατ' ἀρχὴν ἐπαθύμουν νὰ ἐπιτύχουν σύνθεσιν τινά(6). Ἡ ὀρολογία τῶν Οἰκονομολόγων ἐδραίωνε πολὺ πρόσφορα τὸ *Laissez-faire*. Τὸ δημοφιλὲς ὅμως τῆς διδασκαλίας τύτης ἀνάγεται κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν περισσότερον εἰς τὴν πολιτικὴν φιλοσοφίαν, εἰς τὰ κηρύγματα τῆς ὁποίας τυχαίως προσηρμόζετο, ἀφόσον εἰς τοὺς οἰκονομολόγους.

Τὸ ἀξίωμα τοῦ *laissez-vous faire* ἀποδίδεται συνήθως εἰς τὸν ἔμπορον Legendre, ὁ ὁποῖος φαίνεται ποτε κατὰ τὰ τέλη τῆς 17ης ἑκατονταετηρίδος ὅτι ἀτήντησε τοιοῦτοτρόπως πρὸς τὸν Colbert (7). Ὁ πρῶτος ὅμως συγγραφεὺς ὁ ὁποῖος ἐχρησιμοποίησε τὸ ἀξίωμα τοῦτο, καὶ μάλιστα μὲ προφανῇ συσχέτισιν πρὸς αὐτὴν ταύτην τὴν διδασκαλίαν, εἶναι ὁ Μαρκήσιος d'Argenson περὶ τὸ 1751 (8).

6) Δύναται τις νὰ ἐπικαλεσθῇ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Coleridge, ὅπως ἀποδίδεται αὕτη ἀπὸ τὴν Leslie Stephen, ὅτι δηλαδὴ οἱ ὠφελμισταὶ κατέστρεψαν καθὲ αἰσθημα συναρμογῆς (συσχετίσεως), μετέστρεψαν τὴν κοινωνίαν εἰς καλαιστρον ἐγωϊστικῶν συμφερόντων καὶ ἡμάρτησαν ἀπέναντι πάσης τάξεως, πατριωτισμοῦ, ποιήσεως καὶ θρησκείας.

(7) «Que faut-il faire pour vous aider?», ἠρώτησεν ὁ Colbert, «Nous laissez faire», ἀπήντησεν ὁ Legendre.

8) Περὶ τῆς ἱστορίας τῆς φήσεως ταύτης βλέπε Oncken «Die Maxime des laissez-faire et laissez passer» ἐκ τούτου παρελήφθησα καὶ αἱ πλείους ἀπὸ τὰς κατατίμω παρακομπάς. Τὰ αἰτήματα τοῦ Μαρκησίου d'Argenson δὲν ἐξήσκουν οὐδεμίαν

Ὁ Μαρκήσιος πρῶτος προσεπάθησεν ἐπιμόνως νὰ ἀποδείξῃ τὰ οἰκονομικὰ πλεονεκτήματα, τὰ ὅποια θὰ προσεκόμιζε τὸ κράτος, ἐὰν ἄφινε τὸ ἐμπόριον ἄνευ παρεμβάσεως. Διὰ νὰ κυβερνᾷ τις καλύτερον ἔλεγε θὰ ἔπρεπε νὰ κυβερνᾷ ὀλιγώτερον (9). Ἰσχυρίζετο ὅτι ἡ ἀληθὴς αἰτία τῆς καταπτώσεως τῆς γαλλικῆς βιομηχανίας ἦτο ἡ υπερβολικὴ προστασία, τὴν ὁποίαν τῆς ἐξησφάλισαν (10). «Laissez-faire telle devrait être la devise de toute puissance publique, depuis que le monde est civilisé». «Détestable principe que celui de ne vouloir notre grandeur que par l'abaissement de nos voisins! Il n'y a que la méchancheté et la malignité du coeur de satisfaites dans ce principe et l'intérêt y est opposé. Laissez-faire, morbleu! Laissez faire!!»

Εἰς τὰς ἐκφράσεις αὐτὰς, εὐρίσκομεν λοιπὸν ἤδη πλήρως διατυπωμένην τὴν οἰκονομικὴν διδασκαλίαν τοῦ laissez-faire ἐν τῇ θερμότητι ἐνώσει τῆς μετὰ τοῦ ἐλευθέρου ἐμπορίου. Ἡ ρῆσις καὶ ἡ ἰδέα αὕτη φαίνεται νὰ ἦσαν συνήθειαι ἐν Παρισίοις ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης. Ἐν τούτοις παρῆλθε πολὺς χρόνος μέχρις ὅτου πύρουν τὸν δρόμον των εἰς τὴν φιλολογίαν ἡ δὲ παράδοσις, ἡ ὁποία συνδέει αὐτὰς μετὰ τοὺς φυσικοκρίτας, εἰδικῶς μετὰ τὸν Gournay καὶ Quesnay, δὲν στηρίζεται πολὺ εἰς τὰ ἔργα τῆς σχολῆς ἐκείνης, ἀν καὶ αὐτοὶ φυσικῶς ἐκῆρυντον τὴν συμφωνίαν τῶν γενικῶν καὶ τῶν ἰδιωτικῶν συμφερόντων. Ἡ ρῆσις laissez-faire δὲν εὐρίσκεται οὔτε εἰς τὸν Ἀδάμ Σμιθ, οὔτε εἰς τὸν Ρικάρδον, οὔτε εἰς τὸν Μάλθον. Οὔτε αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἡ ἰδέα δὲν ἀνευρίσκεται δογματικῶς εἰς κανένα ἀπὸ τοὺς ἀνωτέρω συγγραφεῖς. Βέβαια ὁ Ἀδάμ Σμιθ ἦτο ὑπὲρ τοῦ ἐλευθέρου ἐμπορίου καὶ ἀντίπαλος τῶν πολλῶν κατὰ τὸν 18ον αἰῶνα ἐπιβεβλημένων εἰς τὸ ἐμπόριον περιορισμῶν. Ἡ στάσις του ὅμως ἔναντι τοῦ περὶ ναυσικτοίας νόμου καὶ τῆς περὶ αἰσχροκερδεῖας νομοθεσίας μαρτυροῦν, ὅτι δὲν ἦτο δογματικὸς—καὶ αὐτὸ ἀκόμη τὸ περιώνυμον χωρίον περὶ τῆς «ἀφανοῦς χειρὸς» ἀναπαριστᾷ μᾶλλον τὴν φιλοσοφίαν τὴν ὁποίαν συνήθως συσχετίζομεν μετὰ τὸ ὄνομα τοῦ Paley, παρὰ τὸ οἰκονομικὸν δόγμα τοῦ laissez-faire. Ὡς ἀπέδειξαν οἱ Sidgwick (11) καὶ Cliffe Leslie ἡ προσχώρησις τοῦ Ἀδάμ Σμιθ «πρὸς τὸ πρόχειρον καὶ ἀτίλουν σύστημα τῆς φυσικῆς ἐλευθερίας» ὥρειλετο περισσότερον εἰς τὴν αἰσιόδοξον καὶ θεϊτικὴν κοσμοθεωρίαν του—ὅπως αὕτη διευπλώθη εἰς τὴν «Theory of Moral Sen-

ἐπίδρασιν μ' ἄχρις ὅτου ὁ Oncken τὰ ἐπαρουσίασε εἰς τὸ μέσον, διότι ἐν μέρει μὲν τὰ ἐν τῇ ζωῇ αὐτοῦ δημοσιευθέντα σπουδαιότερα τεμάχια εἶχον ἐκδοθῆι ἀνωνύμως (Journal Oeconomique 1751), ἐν μέρει δὲ διότι τὰ ἔργα του μέχρι τοῦ 1858 δὲν εἶχον δημοσιευθῇ πλήρως (πιθανῶς δὲ ὅταν ἔξη ἐκκυκλοφόρουν ταῦτα ἰδιωτικῶς ἀπὸ χειρὸς εἰς χεῖρα) βλ. Memoires et Journal inedit τοῦ Μαρκησίου d' Argenson.

(9) Pour gouverner mieux, il faudrait gouverner moins.

(10) «On ne peut dire autant de nos fabriques: La vraie cause de leur déclin, c'est la protection outrée qu'on leur accorde».

(11) H. Sidgwick: Principles of Political Economy σελ. 20.

timents» — ἀφόσον εἰς οἰανδήποτε ἄλλην καθαρῶς οἰκονομικὴν θεωρίαν. Ἡ ρῆσις laissez-faire ἐγενικεύθη ἐν Ἀγγλίᾳ καθόσον γνωρίζω διὰ γνωστοῦ τινος χωρίου ἀπὸ τοῦ ἔργου τοῦ Δρ Φραγκλίνου. Μόλις εἰς τὰ τελευταῖα ἔργα τοῦ Bentham (12), ὁ ὁποῖος δὲν ἦτο κἂν οἰκονομολόγος — συναντῶμεν τὴν θεωρίαν τοῦ laissez-faire ὑπὸ τὴν μορφήν τὴν ὁποίαν ἐγνωρίσαν αὐτὴν οἱ πύπποι μας, ἐν τῇ δι' αὐτῆς ἐξυπηρετήσῃ τῆς ὠφελιμιστικῆς φιλοσοφίας. Εἰς τὸ ἔργον του «Manual of Political Economy» γράφει οὗτος π.χ. «Ὁ γενικὸς κανὼν διαγράφει νὰ μὴ ἐπιχειρῇ τὸ κράτος τίποτε ἢ νὰ μὴ προσπαθῇ νὰ ἐπιχειρήσῃ τι ἢ ρῆσις ἢ τὸ σύνθημα τοῦ κράτους εἰς τοιαύτας περιπτώσεις ἔπρεπε νὰ εἴνε: Μείνате ἡσυχιοι... Ἡ ἀξίωσις αὐτῆ τῆς Γεωργίας, Ἐμπορίου καὶ Βιομηχανίας πρὸς τὸ κράτος εἶνε ἐξ ἴσου μετριόφρων καὶ λογικὴ ὅσον ἡ παράκλησις τοῦ Διογένους πρὸς τὸν Ἀλέξανδρον «Μὴ ἐπισκιάζῃς μου τὸν ἥλιον».

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ταύτης ἡ πολιτικὴ προπαγάνδα διὰ τὸ ἐλεύθερον ἐμπόριον, ἢ ἐπίδρασις τῆς λεγομένης μαγχεστριανῆς σχολῆς καὶ τῶν ὠφελιμιστῶν τῆς σχολῆς τοῦ Bentham, τὰ ποικίλα ἀποφθέγματα οἰκονομικῶν κορυφῶν δευτέρας τάξεως καὶ τὰ διδακτικὰ διηγήματα: τῆς Δος Martineau καὶ τῆς Κας Marcet καθήλωσαν τὸ Laissez-faire ἐν τῇ καθημερινῇ σκέψει ὡς τὴν πρακτικὴν ἀκολουθίαν τῆς ὀρθοδόξου πολιτικῆς οἰκονομίας· ἀλλ' ὑφίστατο ὅμως ἡ ἐξῆς διαφορὰ: ὅτι ἡ αὐτὴ σχολὴ ἐν τῷ μεταξὺ εἶχεν ἀποδεχθῇ τὴν περὶ πληθυσμοῦ διδασκαλίαν τοῦ Μάλθου καὶ τὸ αἰσιόδοξον Laissez-faire τοῦ δευτέρου ἡμίσεως τοῦ 18ου αἰῶνος εἶχεν ὑποχωρήσῃ εἰς τὸ ἀπαισιόδοξον laissez faire τοῦ δικαίου ἐννάτου αἰῶνος (13).

Εἰς τὰς «Conversations on Political Economy (1817) τῆς Κας Marcets ἐπιμένει ἡ Caroline ἐμμόνως ἐπὶ τοῦ σημείου ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ ἡλέγχοντο. τὰ ἔξοδα τῶν πλουσιῶν. Ἀλλὰ εἰς τὴν σελίδα 418 περιορίζει τὰς ἀξιώσεις της

Caroline: «Καθόσον περισσότερον ἐμβάδυνω εἰς τὰ πράγματα ταῦτα κατὰ τοσοῦτον πεῖθομαι, ὅτι τὰ συμφέροντα τῶν ἐθνῶν καὶ τὰ συμφέροντα τῶν ἀτόμων ὅχι μόνον δὲν ἀντιμάχονται ἀλλὰ εὐρίσκονται εἰς πλήρη συμφωνίαν πρὸς ἄλληλα».

Κα Β: «Ὅλοι αἱ φιλελεύθεροι καὶ μεγαλειώδεις ἰδέαι πρέπει νὰ καταλήγουν εἰς παρόμοια συμπεράσματα καὶ νὰ μᾶς διδάσκουν νὰ καλλιεργοῦμεν τὸ αἶσθημα τῆς ἀμοιβαίας πρὸς ἀλλήλους συμπαιδείας· ἐν τούτῳ δὲ ἔγκειται ἡ ὑπερερότης τῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τῶν πρακτικῶν μόνον ἰδεῶν».

12) Ὁ Bentham μεταχειρίζεται τὴν ἑκφρασίαν Laissez-pous faire. Workes S, 44o.

13) Πρὸβλ. Sidgwick (op. σελ. 622). Καὶ αὐτοὶ οἱ οἰκονομολόγοι, οἱ ὅποιοι κυρίως ἠκολούθουν τὸν κατὰ τὸν Ἀδάμ Σμιθ περιορισμὸν τῆς κρατικῆς παρεμβάσεως ἐισπραματοποιοῦν τοὺς περιορισμοὺς τούτους ἄκοντες· μᾶλλον παρὰ θριαμβευτικᾶς· ὅχι διότι ἐθαύμαζον τὴν ἀπὸ τὴν φυσικὴν ἐλευθερίαν, ἀναπηδήσασαν τότε τάξιν, ἀλλὰ διότι, ἐπίστευον μᾶλλον, ὅτι αὕτη εἶναι προτιμωτέρα καθε τεχνητῆς τάξεως, διὰ τῆς ὁποίας θὰ τὴν ἀντεκαθίστα τὸ κράτος.

Μέχρι τοῦ ἔτους 1850 τὰ «Easy Lessons for the Use of Young People» τοῦ ἀρχιεπισκόπου Whatley (τὰ ὁποῖα πολυπληθῶς διενέμοντο ὑπὸ τῆς Ἑταιρείας πρὸς προαγωγὴν τῆς χριστιανικῆς γνώσεως) δὲν ἄφινον οὔτε τὴν ἀμφιβολίαν ἐκείνην, τὴν ὁποίαν ἡ Κα Β. ἐπέτρεπεν ἐνίοτε εἰς τὴν Καρολίαν. Τὸ φυλλάδιον τελειώνει μὲ τὸν ἰσχυρισμὸν «κάθε πρακτικὴ ἀνάμιξις εἴτε πρόκειται περὶ παροχῆς ἢ δανείου, εἴτε περὶ παντὸς εἵδους ἀγορᾶς ἢ πωλήσεως προξενεῖ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα περισσοτέραν ζημίαν παρὰ ὠφέλειαν». Ἡ ἀληθὴς ἐλευθερία ἐγκτεται εἰς τοῦτο «ἕκαστος νὰ δύναται ἐλευθέρως νὰ διαθέσῃ τὴν περιουσίαν του, τὸν κτηρὸν του, τὴν δύναμίν του καὶ τὰς ἱκανότητάς του καὶ μάλιστα καθ' ὃν τρόπον φαίνεται εἰς αὐτὸν ὀρθόν, προϋποτιθεμένου, ὅτι διὰ τῆς συμπεριφορᾶς του ταύτης δὲν παραβλάπτει τὸν γείτονά του».

Συντόμως, τὸ δόγμα εἶχε κυριεύσει τὸ ἐκπαιδευτικὸν σύστημα, εἶχεν ἀποβῆ θυμοσοφία. Ἡ κρατικὴ φιλοσοφία τὴν ὁποίαν ἐσφυρηλάτησεν ὁ 17ος καὶ 18ος αἰὼν, διὰ νὰ καταρρίψῃ βασιλεῖς καὶ ἡγεμόνας τῆς ἐκκλησίας, μετετράπη εἰς γαλάκτωμα παιδικὸν καὶ κυριολεκτικῶς εἰσῆλθεν εἰς τὰ παιδικὰ δωμάτια. Τέλος εἰς τὰ ἔργα τοῦ Bastiat συναντῶμεν τὴν παραλογωτέραν καὶ υπερβολικωτέραν ἐκδήλωσιν τῆς θρησκείας τῶν οἰκονομολόγων. Εἰς τὰς «Harmonies Economiques» αὐτοῦ λέγει: «Ἡθελα νὰ καταδείξω τὴν ἁρμονίαν τῶν θεῶν νόμων, οἱ ὁποῖοι κυριαρχοῦν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας. Ὅ,τι κάμνει ἁρμονικοὺς τοὺς νόμους τούτους ἀντὶ νὰ τοὺς παρατονίζῃ, εἶνε ἡ συνεργασία ὄλων τῶν ἀρχῶν, ὄλων τῶν αἰτίων, ὄλων τῶν ἐλαττηρίων καὶ ὄλων τῶν συμφερόντων εἰς μέγα τινὰ τελικὸν σκοπόν. Ὁ σκοπὸς δ' οὗτος εἶναι ἡ ἀπεριόριστος γειτνίασις ὄλων τῶν τάξεων εἰς στάθμην τινὰ διαρκῶς ὑψουμένην· μὲ ἄλλους λόγους ἡ *ἐξίσωσις* ὄλων τῶν ἀτόμων εἰς γενικὴν τινὰ *ἀνωτέραν ἐξέλιξιν*». Ὁπου δὲ καθὼς ἄλλος ἱερεὺς, διατυποῖ τὸ πιστεῦμα του ἐκεῖ λέγει τοιαῦτα τινά: «Πιστεύω, ὅτι Ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἐδημιούργησε τὴν ὕλικήν τάξιν ἐν τῷ κόσμῳ, δὲν ἀπέστρεψε τὴν προσοχήν του οὔτε ἀπὸ τὴν κοινωνίαν. Πιστεύω, ὅτι Οὗτος συνεδύασεν ὡσαύτως τὰς ἐλευθέρους δυνάμεις καὶ ἁρμονικῶς θάβει αὐτάς εἰς κίνησιν, ὅπως τὰ ἄψυχα μόρια. Πιστεύω, ὅτι ἡ ἀκατανίκητος κοινωνικὴ τάσις βαίνει πάντοτε πρὸς διαρκῆ προσέγγισιν τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς κοινὴν τινὰ ἡθικὴν, πρὸς πνευματικὴν τινὰ καὶ ὕλικήν στάθμην, ἡ ὁποία ἐξυψώνεται καὶ αὐξάνεται ἀπεριόριστα. Πιστεύω, ὅτι διὰ τὴν βιθμιαίαν καὶ εἰρηνικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀνθρωπότητος δὲν χρειάζεται τίποτε ἄλλο παρὰ νὰ μὴ μπασιῶνῃ τις τὰς τάσεις ταύτας καὶ νὰ μὴ διαταράττῃ τὴν ἐλευθέραν κίνησιν αὐτῶν».

Ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ John Stuart Mill ἀνεφάνη εἰς ὅλους τοὺς περιφανεῖς οἰκονομολόγους ἰσχυρά τις ἀντίδρασις καθ' ὅλων τῶν ἰδεῶν τούτων. «Δὲν ὑπάρχει ἀσφαλῶς οὐδεὶς ἄγγλος οἰκονομολόγος κύρους», ὅπως ἔλεγεν ὁ καθηγητὴς Capman, «ὁ ὁποῖος θὰ συμμετείχεν εἰς ἑνὴν γενικὴν τινὰ ἐπίθεσιν κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ σοσιαλισμοῦ» ἂν καί, ὅπως ἀμέσως προσέθετε, «σχεδὸν καθὲ οἰκονομολόγος περιώνυμος ἢ μὴ, εἶναι πάντοτε ἑτοιμος νὰ

ἀνευρέσκη εἰς τὰς σοσιαλιστικὰς ἀκριβῶς προτάσεις σφάλματα»(14). Οἱ οἰκονομολόγοι δὲν ἔχουν πλέον σήμερον καμμίαν σχέσιν μὲ τὰς θεολογικὰς ἢ πολιτικὰς φιλοσοφίας, ἀπὸ τὰς ὁποίας ἀνέκυψε τὸ δόγμα τῆς κοινωνικῆς ἁρμονίας, καὶ αἱ ἐπιστημονικαὶ ἔρευναι τῶν δὲν ἄγουν αὐτοὺς πλέον εἰς παρόμοια συμπεράσματα.

Ὁ Cairnes ἦτο ἴσως ὁ πρῶτος ὀρθόδοξος οἰκονομολόγος, ὁ ὁποῖος εἰς τὸ ἐναρκτήριον μάθημα αὐτοῦ περὶ «Political Economy and laissez-faire», τὸ ὁποῖον ἐδίδαξεν εἰς τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Λονδίνου τῷ 1870 ἀνέλαβε γενικὴν τινα ἐπίθεσιν κατὰ τοῦ laissez-faire. «Ἡ ἀρχὴ τοῦ laissez-faire» ἐδήλωσε, «δὲν ἔχει καθόλου ἐπιστημονικὴν ὑπόστασιν, ἀλλὰ εἶναι τὸ πολὺ εὐχρηστικὸς τις κανὼν ἐθιμικός (15)». Αὕτη εἶναι ἀπὸ πεντηκονταετίας ἡ ἀρχὴ δλων τῶν ἡγουμένων οἰκονομολόγων. Ἐν σπουδαιότατον τμήμα τῆς ἐργασίας τοῦ Ἀλφρέδου Marshall—διὰ τὰ ἀναφέρω ἐν μόνον παράδειγμα—ἀφιερώθη διὰ τὰ καταδειχθῆναι οὐσιαστικώταται περιπτώσεις εἰς τὰς ὁποίας δὲν συμβαδίζουν μὲ ἀνεσιν ἰδιωτικὰ καὶ κοινωνικὰ συμφέροντα. Ἐν τούτοις δὲν ἡδυνήθη τὰ ἐπιβληθῆ εἰς τὴν κοινὴν γνώμην ἡ προσεκτικὴ καὶ ἀδογματίστος θέσις τῶν ἀρίστων οἰκονομολόγων καὶ αὕτη ἐπέμενε, ὅτι οὗτοι ἔπρεπε τὰ διδάσκουν τὸ ἀτομιστικὸν laissez-faire, τὸ ὁποῖον καὶ ἀληθῶς de facto διδάσκουν.

Οἱ οἰκονομολόγοι, ὅπως καὶ ἄλλοι ἐπιστήμονες, ἐξέλεξαν τὴν ὑπόθεσιν ἀφ' ἧς ἀφορμῶνται καὶ τὴν ὁποίαν ἀναπτύσσουσιν εἰς τοὺς ἀρχαίους—διότι αὕτη εἶναι ἡ ἀπλουστάτη, ὅχι δὲ διότι ἀνταποκρίνεται ἀμεσώτατα πρὸς τὰ πραγματικά ταῦτα. Ἐκ τοῦ λόγου τούτου ἀφ' ἑνός, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπηρεασμένοι καὶ ἐκ παραδόσεως, ὡς ὁμολογῶ, ἤρχισαν ἐκ τῆς ὑποθέσεως μιᾶς καταστάσεως, εἰς τὴν ὁποίαν ἡ ἰδεώδης διανομὴ τῶν παραγομένων ἀγαθῶν λαμβάνει χώραν διὰ τῆς ἀνεξαρτήτου ἀτομικῆς δράσεως κατὰ τὴν μέθοδον τῆς προσπαθείας καὶ τῆς πλάνης, κατὰ τὴν ὁποίαν τὰ ἄτομα τὰ ὁποῖα ἐπῆραν τὴν ὀρθὴν δὲν νικοῦν ἐν τῷ ἀνταγωνισμῷ τὰ ἄτομα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐπῆραν τὴν ἐσφαλμένην.

Ἐκ τούτου συνέπεται ὅτι δὲν ἡδύνατο τὰ ὑπάρξῃ οὐδεμία χάρις ἡ προστασία δι' ἐκείνους οἱ ὁποῖοι κατευθύνουν τὸ κεφάλαιον ἢ τὴν ἐργασίαν τῶν πρὸς τὴν ἐσφαλμένην διεύθυνσιν. Διὰ τῆς μεθόδου ταύτης οἱ ἱκανώτεροι περδοσκόποι ἐπιτυγχάνουν τὰ ἐπιπλεῖσθαι, δι' ἀνοικτήρμονος ἀγῶνος περὶ ὑπάρξεως, ἀγῶνος, ὅστις περατοῦται δι' ἐπιλογῆς τῶν ἱκανωτέρων καὶ χρεωκο-

14 «Theories of Production and Distribution» σελ. 494.

15 Εἰς τὸ σὺντάγμα ἀπέδωκεν ὁ Cairnes τὴν «κρατοῦσαν ἀντίληψιν» λιανέπιτυχῶς διὰ τῶν ἐξῆς: «Ἡ κρατοῦσα ἀντίληψις θεωρεῖ, ὅτι ἡ Πολιτικὴ Οἰκονομία ἀπέδειξεν, ὅτι ὁ πλοῦτος συναθροίζεται ταχύτατα καὶ διανέμει τὰ δικαιώματα, δηλαδὴ ἡ γενικὴ εὐημερία τῆς ἀνθρωπότητος προάγεται ἀριστα, ἐὰν ἀπλῶς ἀφίγη τις τοὺς ἀνθρώπους καθ' ἑαυτοὺς ἡσυχούς, ἐὰν ἀφίγη δηλαδὴ αὐτοὺς τὰ ἀκολουθεῖν τὰς ὁρμὰς τοῦ ἐγωισμοῦ τῶν, χωρὶς τὰς τοὺς περιορίζῃ διὰ τοῦ Κράτους ἢ τῆς Κοινῆς γνώμης, ἐφ' ὅσον ἀποφεύγουν τὴν βίαν καὶ τὴν ἀπάτην. Αὕτη εἶναι ἡ διδασκαλία, ἡ ὁποία διὰ πλάτα

πίας τῶν ἡττων ἱκανῶν. Ἡ μέθοδος αὕτη δὲν ὑπολογίζει τὰ ἔξοδα αὐτοῦ τούτου τοῦ ἀγῶνος, ἀλλὰ ἀποβλέπει μόνον εἰς τὰ πλεονεκτήματα τοῦ τελικοῦ ἀποτελέσματος, τὰ ὁποῖα θεωρεῖ ὡς διαρκή. Κατὰ τὴν μέθοδον ταύτην σκοπὸς τῆς ζωῆς εἶναι νὰ καταφραγοῦν τὰ πλέον ὑψηλὰ φύλλα ἀπὸ τοὺς κλύονους, καὶ ἡ ἀρίστη ὁδὸς πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τούτου εἶναι, ἂν ἐπιτρέπεται ἡ παρομοίωσις, αἱ καμηλοπαρδάλεις μὲ τοὺς μακροτέρους λαιμούς νὰ ἐξολοθρεύσουν διὰ τῆς πείνης τὰς καμηλοπαρδάλεις μὲ τοὺς μικροτέρους λαιμούς.

Ἀναλόγως πρὸς τὴν μέθοδον ταύτην, ἡ ὁποία ἐπιτυγχάνει ἰδεώδη τινὰ τρόπον διανομῆς τῶν μέσων τῆς παραγωγῆς διὰ τοὺς διαφόρους σκοπούς, ὑπάρχει παρομοία προϋπόθεσις περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν εἶναι δυνατόν νὰ πραγματοποιηθῇ ἰδεώδης διανομὴ καὶ τῶν ἀγαθῶν καταναλώσεως. Πρῶτον κάθε ἄτομον θὰ εὕρῃ διὰ τῆς μεθόδου τῆς προσπαθείας καὶ πλάνης κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ὀριακῆς ἀξίας, ποῖα ἀγαθὰ καταναλώσεως αὐτὸ τοῦτο ἐπιθυμεῖ τὰ μέγιστα διὰ τοῦ τρόπου τούτου κάθε καταναλωτῆς δὲν θὰ καθορίσῃ μόνον τὰ τῆς ἰδίας καταναλώσεως συμφορώτατα, ἀλλὰ καὶ κάθε ἀγαθὸν καταναλώσεως θὰ εὕρῃ τὸν δρόμον του πρὸς τὸν καταναλωτὴν ἐκεῖνον, ὁ ὁποῖος, ἐν συγκρίσει πρὸς τοὺς ἄλλους, τὸ ἐπιθυμεῖ ἰσχυρώτατα, διότι ὁ ἐν λόγῳ καταναλωτῆς θὰ πλειοδοτήσῃ τῶν ἄλλων. Ἄν λοιπὸν ἀφήσωμεν τὰς καμηλοπαρδάλεις μόνους τῶν, τότε 1. Θὰ ἐτρώγοντο τὰ περισσότερα φύλλα, διότι αἱ καμηλοπαρδάλεις μὲ τοὺς μακροτέρους λαιμούς διὰ νὰ ἐξοντώσουν διὰ τῆς πείνης τὰς ἄλλας πλησιάζουν κοντήτερα πρὸς τὰ δένδρα· 2. κάθε καμηλοπαρδαλὶς θὰ πλησιάζῃ ἐκεῖνα τὰ φύλλα τὰ ὁποῖα εὐρίσκει εἰς τὴν ἀκτῖνα τῆς δράσεώς της ὡς εὐγευστώτερα· 3. αἱ καμηλοπαρδάλεις αἱ ὁποῖαι ἐπιζητοῦν ἐμμένως ἐν ὀρισμένον φύλλον θὰ ἐκτείνουσιν περισσότερον τοὺς λαιμούς των πρὸς αὐτό. Διὰ τοῦ τρόπου τούτου θὰ καταβροχθισθοῦν περισσότερα καὶ εὐχυμώτερα φύλλα καὶ καὶδε ἓνα φύλλον θὰ λάβῃ τὴν πρὸς τὸν λαιμὸν ἐκεῖνης τῆς καμηλοπαρδαλῆος ἄγουσαν, ἡ ὁποία τὸ καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐκοπίασε περισσότερον διὰ τὸ φύλλον.

Ἡ τοιαύτη ἐκδοχὴ σχέσεων, ὑπὸ τῆς ὁποίας ἡ ἀπαρεμπόδιτος φυσικὴ ἐπιλογὴ γεννᾷ πρόδοον, εἶναι ἡ μία μόνον τῶν δύο προσωρινῶν προϋποθέσεων, αἱ ὁποῖαι θεωρηθεῖσαι κατὰ γράμμα ὡς σοφία, ἀπέβησαν καὶ αἱ δύο τὰ ὑποστηρίγματα τοῦ laissez-faire. Ἡ δευτέρα προϋπόθεσις ἀπαιτεῖ λειτουργίαν, μάλιστα ἀνάγκην ἐλευθέρων ἀπεριόριστων δυνατοτήτων ἰδιωτικοῦ χρηματισμοῦ, ὡς μέσου γοητευτικοῦ διὰ τὴν ἐντατικὴν καταπόνησιν. Ὑπὸ τὸ σύστημα τοῦ laissez-faire αὐξάνει τὸ κέρδος τοῦ ἀτόμου ἐκεῖνον, τὸ ὁποῖον διὰ ἐπιμελείας ἢ διὰ πύχης εὐρίσκεται μετὰ τῶν παραγωγικῶν μέσων του κατὰ τὴν κρίσιμον ἐποχὴν ἐν ἐπιτυχῇ θέσει. Σύστημα λοιπὸν τὸ ὁποῖον ἐπιτρέπει εἰς

εἶναι γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ laissez-faire ἐπομένως κατὰ τὴν γνώμην μου ἡ πολιτικὴ οἰκονομία θεωρεῖται ὡς εἰδὸς τι ἐπιστημονικῆς ἀναπτύξεως τῆς διδασκαλίας ταύτης, ὡς δικαιολόγησις τῆς ἐλευθερίας εἰς τὰς ἐπιχειρήσεις καὶ τὰς συναλλαγάς, ὡς τῆς μόνης δυνατῆς καὶ ἱκανοποιητικῆς λύσεως ὅλων τῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων.

τὸ ἐπιτήδειον ἢ τὸ τυχερὸν ἄτομον νὰ δρέψῃ ὅλους τοὺς καρποὺς μιᾶς καρδοσκοπικῆς συγκυρίας, παρέχει προφανῶς ὑπερβολικὴν παρόρμησιν πρὸς καλλιέργειαν τῆς τέχνης ἐκείνης, ἢ ὁποία ἐν τῇ κρίσει μὴ ἐποχῇ ὁδηγεῖ τινα εἰς τὴν ἐπιτυχὴ θέσιν. Τοιοῦτοτρόπως μία τῶν μεγαλυτέρων ἀνθρωπίνων ὁρμῶν, ἡ ἀγάπη πρὸς τὸ χρῆμα, τίθεται εἰς ἐξυπηρέτησιν τῆς διανομῆς τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν, ἢ ὁποία διανομὴ ἀποσκοπεῖ τὴν δυνατὴν αὐξήσιν τῆς λαϊκῆς εὐμαρείας.

Ὁ παραλληλισμὸς λοιπὸν μεταξὺ τοῦ οἰκονομικοῦ *Laissez-faire* καὶ τοῦ Δαρβινισμοῦ, τὸν ὁποῖον συντόμως διέγραψα ἤδη, φαίνεται, ὥς πρῶτος ἐπαρτήρησεν ὁ Herbert Spencer, ὡς ἀληθῶς πολὺ στενός. Ὅπως ὁ Δαρβίνος ἐθεώρησε τὸν ἔρωτα τῶν φύλλων—ὁ ὁποῖος ἐκδηλοῦται διὰ τῆς φυλετικῆς καλλιέργειας,—ὡς βοήθημα τῆς ἐπιλογῆς εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς ὑπάρξεως, διὰ νὰ κατενθύνῃ τὴν ἐξέλιξιν πρὸς κατεύθυνσιν, ἢ ὁποία εἶναι ἐξ ἴσου ἐπιθυμητὴ ὅσον καὶ σκόπιμος, οὕτω καὶ ὁ ἀτομιστὴς θεωρεῖ τὴν ἀγάπην πρὸς τὸ χρῆμα,—ἢ ὁποία ἐκδηλοῦται εἰς τὴν ἐπιθυμίαν πρὸς τὸ κέρδος—ὡς βοήθημα τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς, διὰ νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ὅσον τὸ δυνατόν ἀφθονωτέραν παραγωγὴν τῶν ἀγαθῶν ἐκείνων, τὰ ὁποῖα μετρώμενα μὲ τὴν ἀνταλλακτικὴν τῶν ἀξίαν ἐπιθυμοῦνται τὰ μέγιστα.

Ἡ ὠραιότης καὶ ἡ ἀπλότης τῆς θεωρίας ταύτης εἶναι τόσο μεγάλη, ὥστε νὰ παραβλέπη τις εὐκόλως, ὅτι αὕτη δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ πραγματικὰ γεγονότα, ἀλλὰ προάγεται χάριν εὐκολίας ἀπὸ μίαν ἀσυμπλήρωτον ὑπόθεσιν. Ἀνεξαρτήτως ἄλλων κατωτέρω ἀναπτυχθησομένων ἀντιρρήσεων, στήριξται τὸ συμπέρασμα—ὅτι γεννᾶται ὁ μέγιστος πλοῦτος ἀπὸ ἀπρόσκοπτον ἐγωϊστικὴν δράσιν τῶν ἀτόμων—ἐπὶ πολλῶν οὐχὶ ὁρθῶν προϋποθέσεων, δηλαδή, ὅτι ἡ λειτουργία τῆς παραγωγῆς καὶ διανομῆς δὲν εἶναι τι τὸ ὀργανικόν, ὅτι λαμβάνει χώραν ἐπιτυχῆς πρόβλεψις τῶν σχέσεων καὶ ἀναγκῶν, καθὼς καὶ ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ προβλέψωμεν τὴν πρόβλεψιν ταύτην. Διότι οἱ οἰκονομολόγοι ἐξοικονομοῦν συνήθως τὰς ἀποδείξεις τῶν ἀναφυσόμενων περιπλοκῶν διὰ παραπομπῆς αὐτῶν εἰς μελλοντικὰ σπουδὰς. Τοιαῦται περιπλοκαὶ γεννῶνται: 1) ἂν αἱ μονάδες παραγωγῆς ἐν σχέσει πρὸς τὰς μονάδας καταναλώσεως εἶναι ἀρκετὰ μεγάλαι, 2) ἂν παῖζουν σπουδαῖον ρόλον γενικὰ ἔξοδα ἢ ἄλλα παρομαρτοῦντα μικροῦ ἔξοδου, 3) ἂν αἱ ἐσωτερικαὶ οἰκονομικαὶ συνθῆκαι ἐπιδροῦν εἰς ὕψωσιν τῆς παραγωγῆς, 4) ἂν εἶναι πολὺ μακρὸν τὸ διάστημα τὸ ἀπαιτηθησόμενον διὰ μετατροπᾶς, 5) ἂν ἐπικρατεῖ ἄγνοια, 6) ἂν μονοπώλια καὶ τράστειαι αἰροῦν τὴν ἰσότητά προκειμένης ἐλευθερίας συμβάσεων τὴν ἐξήγησιν λοιπὸν τῶν γεγονότων τούτων εἰς τὴν σειρὰν τῶν συλλογισμῶν των παραπέμπουν οἱ οἰκονομολόγοι, ὡς προείπομεν, εἰς μετὰ ταῦτα ἐρευνᾶς. Προσθέτουσιν τέλος πολλοὶ ἐξ αὐτῶν, ἂν καὶ διαβλέπουν, ὅτι ἡ ἀπλοποιηθεῖσα ὑπόθεσις δὲν ἀνταποκρίνεται πρὸς τὰ γεγονότα, ὅτι αὕτη θάντως παριστᾷ τὴν «φυσικὴν», τούτου δ' ἕνεκα, τὴν ἰδεώδη κατάστασιν. Οὗτοι θεωροῦν τὴν ἀπλοποιημένην ὑπόθεσιν ὡς τὸ ὑγιὲς τμήμα, τὰς δὲ παραιτέρας ἐπιπλοκάς ὡς νοσηράς ἐκδηλώσεις.

Πλὴν τῶν πραγματικῶν τούτων ζητημάτων, ὑπάρχουν ἀκόμη ἄλλοι πασιγνώστοι λόγοι, οἱ ὅποιοι ὑπολογίζουν πολὺ ὀρθῶς καὶ αὐτὰ τὰ ἔξοδα καὶ τὸν τρόπον τοῦ περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνος, καθὼς καὶ τὴν τάσιν τῆς κατανομῆς τοῦ πλούτου εἰς πρόσωπα, τὰ ὅποια δὲν τὸν ἐκτιμοῦν καὶ πολὺ. Ἄν διαφερώμεθα διὰ τὴν εὐημερίαν τῶν καμηλοκαρδαλέων, τότε δὲν δυνάμεθα νὰ παρίδωμεν τὰ πάθη τῶν κοντολαίμων, αἱ ὁποῖαι ἔχοντώνονται διὰ τῆς πείνης, οὔτε τὰ γλυκὰ φύλλα, τὰ ὅποια πίπτουν εἰς τὸ ἔδαφος καὶ διαρκοῦντος τοῦ ἀγῶνος καταπατοῦνται, οὔτε τὴν ὑπερτροφίαν τῶν μακρολαίμων, οὔτε τὰ ἄγρια βλέμματα καὶ τὴν ἀχόρταγον ἀδηφαγίαν ἢ ὅποια ἀντικατοπτρίζεται εἰς τὰς ἡρέμους φυσιογνωμίας τῆς ἀγέλης.

Ἄλλὰ τὸ δέξιμα τοῦ Laissez-faire ἔχει καὶ ἄλλους συμμάχους πλὴν τῶν ἐπιστημονικῶν ἔργων (συστημάτων) τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας. Πρέπει νὰ ὁμολογήσῃ τις ὅτι ἡ ἀδυναμία τῶν ἀντιθέτων θεωριῶν—τοῦ προστατευτικοῦ συστήματος ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ μαρξιστικοῦ σοσιαλισμοῦ ἀφ' ἑτέρου—ἐνεδυνάμωσαν πρὸς τούτοις τὸ δέξιμά τοῦ Laissez-faire εἰς βαθυστοχάστους διανοουμένους καὶ εἰς τὸ νοήμον κοινόν. Ἀμφότεραι αἱ θεωρίαι αὗται δὲν χαρακτηρίζονται μόνον ἢ κυρίως διὰ τῆς καταπολεμήσεως τῆς γενικῆς προὑποθέσεως τοῦ Laissez-faire, ἀλλὰ διὰ τῶν ἀκατηλῶν λογικῶς συμπερασμάτων ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζονται. Ἀμφότεραι εἶναι παράδειγμα τῆς πτωχείας τῶν ἰδεῶν, τῆς ἀνικανότητος διὰ τὴν ἀνάλυσιν μιᾶς λειτουργίας καὶ τὴν παρακολούθησιν αὐτῆς μέχρι τῶν τελευταίων ἀποτελεσμάτων της. Τὰ κατὰ τῶν θεωριῶν τούτων συμπεράσματα ἐνισχύονται διὰ τοῦ δειώματος τοῦ Laissez-faire, ἀλλὰ δὲν εἶναι δι' αὐτὰς καὶ ἀπολύτως ἀναγκαῖον τοῦτο. Ἀπὸ τὰς δύο τὸ προστατευτικὸν σύστημα τοὐλάχιστον εἶναι φανερόν, ὥστε ἡ δημοτικότης του νὰ μὴ μᾶς παραξενεύῃ, ἀλλὰ ὁ μαρξιστικὸς σοσιαλισμὸς θὰ μένῃ πάντοτε μία *crux* εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν οἰκονομικῶν δογμάτων: διότι δηλαδὴ κατ' ὁρθεὶς τοιαύτη παράλογος καὶ ἀνιὰρὰ διδασκαλία νὰ ἐξασκήσῃ τόσον ἰσχυρὰν καὶ διαρκῆ ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ πνεύματος τῶν ἀνθρώπων καὶ δι' αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ἱστοριοδρομίας. Πάντως αἱ προφανεῖς ἐπιστημονικαὶ ἁλλειψεῖς ἀμφοτέρων τῶν θεωριῶν συνετέλεσαν ἀρκούντως εἰς ἀνύψωσιν τῆς ὑπολήψεως καὶ τῆς περιωπῆς τοῦ Laissez-faire κατὰ τὸν 19ον αἰῶνα.

Αὕτη αὕτη ἡ μεγίστη ἀπόκλισις ἀπὸ τὸ ἀτομιστικὸν Laissez-faire πρὸς τὴν κατεύθυνσιν κεντρικῆς τινος συμπτύξεως ὅλων τῶν κοινωνικῶν δυνάμεων—ὁ παγκόσμιος πόλεμος—οὔτε τοὺς μεταρρυθμιστὰς παρεθάρρυνεν οὔτε διέλυεν ἀπερχαυομένης προλήψεως. Βέβαια ἐκατέρωθεν εἶνε δυνατόν νὰ παραταχθῶν πολλοὶ ἰσχυρισμοί. Ἡ πείρα τοῦ πολέμου εἰς τὴν σοσιαλιστικὴν ὁργάνωσιν τῆς παραγωγῆς προκαλέσεν εἰς πολλοὺς μνημένους παρατηρητὰς τὴν αἰσιόδοξον ἐκιδυμίαν νὰ ἐπαναληφθῇ ἡ ὁργάνωσις αὕτη καὶ ἐν εἰρήνῃ. Ὁ σοσιαλισμὸς τοῦ πολέμου ἐπενήργησεν ἀναμφιβόλως αὐξητικῶς ἐπὶ τῆς παραγωγῆς τῶν ἀγαθῶν καὶ μάλιστα κατὰ πολὺ μεγαλύτερον μέτρον ἀφόσον ποτὲ ἐγνωρίσαμεν ἐν εἰρήνῃ ὅσοι ἂν καὶ τότε τὰ ἀγαθὰ καὶ αἱ ὑπηρεσίαι προσερίζοντο διὰ στιγμιαίαν καὶ ἀκαρπὺν καταιστροφὴν, ἐν τούτοις ταῦτα παρίστα-

νον δημιουργίαν μεγάλων αξιών. Παρά ταῦτα ὁμως ἡ ἀνάλωσις δυνάμεων καὶ ἡ γενικὴ σπατάλη ἦσαν πάλιν ὑπερμεγέθεις διὰ τὰ μὴ εἶπω τί διὰ τὴν ἀδιαφορίαν διὰ τὰ ἔξοδα, τὰ ὅποια ἐτρόμαζον κάθε οἰκονόμον καὶ συνετὸν ἄνθρωπον.

Ὁ ἄτομισμός καὶ τὸ *Laissez-faire* δὲν θὰ διετήρουν παρὰ ταῦτα τελειωτικῶς τὴν διαρκῆ ἐπιδρασιν αὐτῶν ἐπὶ τῆς διευθύνσεως τῶν κοινῶν, παρὰ τὰς βαθεῖας ῥίζας αὐτῶν εἰς τὴν πολιτικὴν καὶ ἠθικὴν φιλοσοφίαν τοῦ λήγοντος δεκάτου ὀγδόου καὶ τοῦ ἀρχομένου δεκάτου ἐννάτου αἰῶνος, ἂν δὲν συνεταυτίζοντο μὲ τὰς ἀνάγκας καὶ τὰς ἐπιθυμίας τοῦ κόσμου τῶν συναλλαγῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ταῦτα ἄφινον εἰς τοὺς τότε ἡρωάς μας, εἰς τοὺς μεγαλοεπιχειρηματίας τὸ μέγιστον πεδῖον δράσεως. «Τοῦλάχιστον τὸ ἡμῖν τῶν ἀρίστων ἱκανότητων τοῦ δυτικοῦ κόσμου», ἔλεγε συνήθως ὁ Marshall, «ἐργάζεται εἰς τὴν οἰκονομικὴν ζωὴν». Μέγα μέρος «τῶν μὲ ἀνωτέραν φαντασίαν προικισμένων ἀνθρώπων» τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶχεν ὡς ἐργασίαν «business». Ἐπὶ τῆς δράσεως τῶν ἀνθρώπων τούτων συνεκέντρουντο ἅλαι αἱ ἐλπίδες μας διὰ πρόοδον. «Τὸ εἶδος τοῦτο τῶν ἀνθρώπων», ἔγραφεν ὁ Marshall (16), «ζῇ εἰς ἓνα αὐτοδημιουργητὸν κόσμον, συνεχῶς ἐναλλασσομένων ἐνοράσεων, καὶ διακρίνει πάντοτε νέας ὁδοὺς διὰ τῶν ὁποίων θὰ καταφθάσει εἰς τὸ ποθοῦμενον τέρμα· προβλέπουν τὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας ἡ φύσις θὰ προβάλλῃ εἰς αὐτοὺς εἰς ἐκάστην ὁδὸν καὶ συγχρόνως εὐρίσκει νέα μέσα πρὸς ὑπερνίκησιν αὐτῶν. Ἡ φαντασία των δὲν ἀναγνωρίζεται παρὰ τοῦ λαοῦ ἀρκούντως, διότι ὁ λαὸς δὲν ἐνθουσιᾷ καὶ πολὺν ὑπὲρ αὐτῶν ἡ δύναμις των δαμάζεται ἀπὸ ἀκρόμῃ ἰσχυροτέρων θέλησιν—καὶ ἡ μεγίστη δόξα αὐτῶν ἔγκειται ἐν τῇ πραγματοποιήσει μεγάλων σκοπῶν μὲ ὅσον τὸ δυνατόν ἀπλὰ μέσα, ὥστε νὰ μὴ γνωρίζῃ τις οὐδέποτε, οὔτε νὰ μὴ φανταζώνται οὔτε αὐτοὶ οἱ εἰδότες, πῶς ἀπειρία ἄλλων δυνατοτήτων, ἐκάστη τῶν ὁποίων φαίνεται ἔξισου ἔξοχος ὡς ἡ προηγουμένη τῆς εἰς τὸν ἐπιτόλαιον παρατηρητὴν, παρεμερίσθησαν πρὸς χάριν τῶν ἀπλουτέρων μέσων. Ἡ φαντασία τῶν ἀνθρώπων τούτων ἀσχολεῖται, ὅπως ἡ φαντασία ἐνὸς ἀριστοτέχνου ζωρικιστοῦ, ἡ ὁποία προβλέπει τὰς δυσκολίας, αἱ ὁποῖαι ὀρθοῦνται εἰς τὴν ἐπιτυχῇ ἐκβασιν τῶν μακροσκοπικῶν σχεδίων του, καὶ ὁ ὁποῖος τούτου ἕνεκα διαρκῶς ἀποκρούει συμφόρους προτάσεις, διότι ἤδη ὁ ἴδιος προβλέπει τὴν ἀντιμετώπισιν τῶν δυσχερειῶν αὐτῶν. Ἡ δύναμις τῶν νέων των εὐρίσκεται εἰς μεγίστην ἀντίθεσιν πρὸς τὸ νευρικὸν ἀνυπεύθυνον τῶν ἀνθρώπων ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι μετὰ σπουδῆς χαλκεύουν οὐτοπικὰ σχέδια, τὰ ὁποῖα ἡδύνατό τις νὰ παραβῇ πρὸς ματαιόδοξον ἐλαφρότητα ἐνὸς ἀδαοῦς παίκτης, ὁ ὁποῖος ταχέως λύει τὰ δυσχερέστατα προβλήματα τοῦ ζωτικίου, διότι διαθέτει ἔξ ἴσου τὰς μαύρας καὶ τὰς λευκάς φηγούρας».

16) «The Social Possibilities of Economic Chivalry» *Economic Journal* (1907) Bd. XVII, σελ. 9.

Αὕτη εἶναι μία ἐντεχνος ἀπεικόνισις τοῦ μεγάλου Captain of Industry, τοῦ ἀριστοτέχνου-ἀτομιστοῦ, ὃ ὁποῖος ὅπως κάθε καλλιτέχνης, μᾶς ἐξυπηρετεῖ ἐν τῇ ἐξυπηρετήσει τῶν ἰδίων του συμφερόντων. Καὶ ἡμῶς καὶ τοῦτο τὸ εἶδωλον ἀρχίζει νὰ χάνῃ τὴν γοητείαν του. Διαρκῶς ἀμφιβάλλομεν περισσότερον ἂν διὰ τῆς βοήθειας του θὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὸν παράδεισον.

Τὰ πολλαπλὰ ταῦτα συστατικά συναπέρτησαν τὴν σημερινὴν ἡμῶν πνευματικὴν κατεύθυνσιν, τὴν πνευματικὴν ἡμῶν θέσιν, τὴν ὀρθοδοξίαν τῶν ἡμερῶν μας. Ἡ κινητήριος δύναμις πολλῶν ἀρχικῶν λόγων δὲν ὑφίσταται πλέον, παρέμειναν ὅμως ἐν ἰσχύϊ, ὡς συνήθως, καὶ πέραν τῆς πρακτικῆς δυνατότητος τῶν συμπερασμάτων των. Ἄν ἐπρότεινέ τις εἰς τὸ City τοῦ Λονδίνου κοινὴν τινὰ ἐνέργειαν διὰ τὸ γενικὸν καλόν, τοῦτο θὰ ἦτο τὸ αὐτὸ ὡς ἂν ἤθελέ τις νὰ συζητήσῃ περὶ τῆς «γενέσεως τῶν εἰδῶν» πρὸ ἑξήντα ἐτῶν μετὰ τινος ἐπισκόπου. Ἡ πρώτη ἀντίδρασις δὲν εἶναι λογικὴ ἀλλὰ ἠθικὴ. Ὁρθόδοξος πίστις κινδυνεύει, ὅσον δὲ πειστικώτερα εἶναι τὰ κατ' αὐτῆς συμπεράσματα, τόσον ἡ ἁμαρτία μεγαλυτέρα. Παρὰ ταῦτα ἐτόλμησα πρὸς τὸ γνήλαιον τοῦ κοιμωμένου τέρας, πάντως δὲ παρηκολούθησα τὰς ἀξιώσεις του καὶ τὸ δένδρον τῆς γενέσεώς του, διὰ νὰ ἀποδείξω, ὅτι μᾶς κυριαρχεῖ τοῦτο μᾶλλον διὰ κληρονομικῶν προνομίων παρὰ διὰ τῶν προσωπικῶν του ὑπηρεσιῶν.

III

Ἄς ἐπιχειρήσωμεν νῦν νὰ ἀποσαφηνήσωμεν τελειωτικὰ τὰς μεταφυσικὰς καὶ γενικὰς ἄλλας ἀρχὰς ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζουσιν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν τὸ laissez-faire. Δὲν εἶναι ἀληθὲς ὅτι κάθε ἀτομον εὐρίσκεται εἰς προδιαγεγραμμένην τινὰ «φυσικὴν ἐλευθερίαν» τῆς οικονομικῆς δράσεως. Δὲν θ-πάσχει οὐδεμία «σύμβασις», ἡ ὁποία εἰς τοὺς κατέχοντας ἢ τοὺς κτωμένους μεταβιβάζει αἰῶνια δικαιώματα. Ὁ κόσμος δὲν κυβερνᾶται ἀνωθεν κατὰ τοιοῦτον τρόπον ὥστε πάντοτε νὰ συμπίπτουν ἰδιωτικὰ καὶ δημόσια συμφέροντα. Ὁ κόσμος δὲν διοικεῖται ἐκ τῶν ἀνωθεν, οὕτως ὥστε νὰ συμπίπτουν τὰ δύο ταῦτα συμφέροντα ἐν τῇ πράξει. Ἀποτὰς ἀρχὰς τῆς Πολιτικῆς Οἰκονομίας δὲν συνάγεται, ὅτι ὁ φωτισμένος ἐγωϊσμὸς ἐνεργεῖ πάντοτε διὰ τὴν γενικὴν εὐημερίαν. Οὔτε εἶνε ἀληθὲς ὅτι ὁ ἐγωϊσμὸς γενικῶς εἶναι φωτισμένος, συνήθως τὰ άτομα, τὰ ὁποῖα αὐτὰ καθ' ἑαυτὰ παρακολουθοῦν τὰ ἐγωϊστικὰ συμφέροντά των εἶναι ἀρχετὰ ἁμαθῇ ἢ ἀνέκτα διὰ νὰ ἐπιτύχουν καὶ αὐτὰ μόνον τὰ συμφέροντά των. Ἡ πείρα δὲν διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι άτομα τὰ ὁποῖα συνηνώθησαν εἰς κοινωνικὴν τινὰ ὁμάδα, διαβλέπουν τὰ πράγματα ὀλιγώτερον σαφῶς, ἀφόσον ἂν ἐνέργοι ἐξχωριστὰ καθέκαστον.

Δὲν δυνάμεθα νὰ λάβωμεν ἀπόφασιν ἐπὶ τῇ βάσει ἀφρημένων θεωριῶν «δι' ἐν τῶν λεπτοτάτων προβλημάτων τῆς νομοθεσίας», ὡς ὁ Burke ὠνόμασε «τὸν καθορισμὸν τοῦ τι δηλαδὴ αὐτὸ τοῦτο τὸ Κράτος πρέπει ν' ἀναλαμβάνῃ διὰ νὰ καθοδηγῇ τὴν ὁλότητα πρὸς τὸ γενικῶς ὀρθὸν καὶ τοῦ τι πρέπει, μὲ τὴν ἐλαχίστην θιναιτὴν ἀνάμειξιν αὐτοῦ, νὰ ἀφίξη εἰς τὴν δράσιν τοῦ ἀ-

τόμου»(17). Ὁφείλομεν μᾶλλον νὰ μελετήσωμεν τὸ πρόβλημα κατὰ τὴν ἀξίαν του καὶ εἰς τὰς λεπτομερείας του. Πρέπει νὰ διακρίνωμεν μεταξὺ τῶν Agenda καὶ Non—Agenda ὑπὸ τοῦ Κράτους, ὡς ὁ Bentham, εἰς τὴν λησμονηθεῖσαν ἀλλὰ ἐπιτυχῇ ὁρολογίαν αὐτοῦ ἐκάλεσε, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ ἀποδεχώμεθα τὴν ἀντίληψιν τοῦ Bentham ὅτι κάθε κρατικὴ ἀνάμιξις εἶναι «τελείως ἀσκοπος» μάλιστα «τελείως βλαβερά». (18) Τὸ σπουδαιώτερον ἴσως ζήτημα τῶν σημερινῶν οἰκονομολόγων εἶναι νὰ διακρίνουν ἐκ νέου μεταξὺ τῶν Agenda καὶ Non—Agenda ὑπὸ τοῦ Κράτους· παραλλήλως πρὸς τοῦτο βαίνει τὸ ζήτημα τῆς πολιτικῆς διὰ τὴν ἐξέυρεσιν κρατικῶν μορφῶν ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς Δημοκρατίας, αἱ ὁποῖαι νὰ εἶναι ἱκαναὶ νὰ ἀναλάβουν τὰ Agenda. Διὰ δύο παραδειγμάτων θὰ ἐπεξηγήσω, ὅ,τι ἐννοῶ.

1. Νομίζω ὅτι τὰ μέγα ἰδεῶδες διὰ τὴν ἐνιαίαν ὁργάνωσιν καὶ τὸν ἐνιαῖον ἔλεγχον εὐρίσκεται πού μεταξὺ τοῦ ἀτόμου καὶ τοῦ Κράτους. Διὰ τοῦτο πιστεύω ὅτι ἡ Πρόοδος εὐρίσκεται ἐν τῇ κατευθύνσει τῆς ἐξελξεως καὶ τῇ ἀναγνωρίσει ἡμιαυτονομῶν ὁργανισμῶν, ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ Κράτους ὁργανισμῶν οἱ ὁποῖοι δορὺν ἐν τῷ κύκλῳ τῶν μόνον ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κριτηρίου κοινῆς ὠφελείας ὅπως οὗτοι τὸ ἀντιλαμβάνονται καὶ ἐκτῶν ὑπολογισμῶν τῶν ὁποίων ἀποσκορακίζονται τελείως ἀπόψεις ἰδιωτικῶν πλεονεκτημάτων—καίτοι βεβαίως ὑπὸ ἔκποψιν τινα πρέπει νὰ ἀφίση τις εἰς αὐτοὺς—ἐφόσον ὁ ἀνθρώπινος ἀλτρουϊσμός δὲν ἔχει πλήρως ἀναπτυχθῇ—διὰ τὴν ὁμάδα, τὰξιν ἢ σύλλογον αὐτῶν πλεονεκτημάτων τινα ὁργανισμῶν οἵτινες ὑπὸ κανονικᾶς περιστάσεις ἐντὸς ὁρισμένων ὁρίων εἶναι αὐτόνομοι κατὰ μέγα μέρος, οἱ ὁποῖοι ὅμως κατὰ τελευταῖον λόγον ὑπόκεινται εἰς τὴν κυριαρχίαν τῆς δημοκρατίας, ἡ ὁποία ἐνσωματοῦται εἰς τὸ κοινοβούλιον.

Προτείνω λοιπὸν τὴν ἐπάνοδον τρόπον τινὰ εἰς τὰς μεσαιωνικὰς αὐτοτελεῖς αὐτονομίας. Καίτοι οἱ ὁργανισμοὶ οὗτοι, τοῦλάχιστον ἐν Ἀγγλίᾳ, δὲν ἔπαυσαν οὐδέποτε νὰ ἀποτελοῦν σπουδαίαν μορφήν διακυβερνήσεως καὶ ἡ ὁποία συμπολιτεύεται καλῶς καὶ μὲ τὰς λοιπὰς μᾶς διαρρυθμίσεις. Θὰ ἡδυνάμην μάλιστα νὰ ἀναφέρω πληθὺς τοιούτων ἤδη ὑπαρχόντων παραδειγμάτων ἐχωριστῶν αὐτονομῶν, αἱ ὁποῖαι πλησιάζουν τὴν μορφήν τῶν ὑπ' ἐμοῦ προτεινομένων ἢ καὶ ἤδη ἐφθασαν αὐτήν. Τοιαῦτα εἶναι τὰ Πανεπιστήμια, ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας, ὁ λιμὴν τοῦ Λονδίνου, ἴσως μάλιστα καὶ αἱ σιδηροδρομικαὶ Ἑταιρίαι. Ἐν Γερμανίᾳ ὑπάρχουν βέβαια ἀνάλογα παραδείγματα.

Ἀκόμη μεγαλύτερον διαφέρον παρουσιάζει ὅμως ἡ ἀνάπτυξις τῶν Ἀνωνύμων Ἑταιρειῶν, ὅταν ἰδίως ἔχουν φθάσει εἰς ἡλικίαν τινὰ καὶ ἔχουν ἀποκτήσει σπουδαιότητά τινα. Τότε αὗται πλησιάζουν κα-

(17) Παραπομπὴ τοῦ Mc Kulloch εἰς τὰς «Principles of Political Economy».

18) Bentham's «Manual of Political Economy» δημοσιευθὲν μετὰ τὸν θάνατόν του ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Bowring's (1843).

τὰ τὴν φύσιν τῶν δημόσιον τινα ὁργανισμῶν μᾶλλον, παρὰ ἀτομικὴν ἰδιωτικὴν ἐπιχείρησιν. Μία ἀπὸ τὰς ὀλίγον παρατηρηθείσας ἀλλὰ πολὺ διαφερούσας ἐξελίξεις τῶν τελευταίων δεκαετιῶν εἶναι ἡ τάσις τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεων νὰ αὐτοεκσοσιαλίζονται. Κατὰ τὴν σταδιοδρομίαν μιᾶς μεγάλης ἐπιχειρήσεως ἔρχεται στιγμή — ἰδίως εἰς τὰς μεγάλας σιδηροδρομικὰς ἐπιχειρήσεις, ἢ μεγάλην τινὰ κοινῶφελῇ ἐπιχείρησιν, ἀλλὰ καὶ εἰς μεγάλας Τραπεζὰς ἢ ασφαλιστικὰς ἐταιρείας — κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ κεφαλαιούχοι, δηλαδὴ οἱ μέτοχοι, σχεδὸν ἔχουν τελείως χωρισθῇ ἀπὸ τὴν διοίκησιν, μὲ ἀποτελεσματοῦ χωρισμοῦ τούτου, ὅτι τὸ ἄμεσον συμφέρον τῆς διοικήσεως διὰ μεγάλα κέρδη καταλαμβάνει δευτερεύουσαν σημασίαν. Εὐθύς ὥς ἔλθει ἡ στιγμή αὕτη ἡ διοίκησις δίδει μεγαλυτέραν σημασίαν εἰς τὴν σταθερότητα καὶ ὑπόληψιν τοῦ ἰδρύματος παρὰ εἰς τὴν διανομὴν μεγίστων κερδῶν εἰς τοὺς μετόχους. Οὗτοι πρέπει νὰ ἀρκοῦνται μὲ λογικὰ μερίσματα μετὰ δὲ τὴν κατ' ἀρχὴν ἐξασφάλισιν τοῦ μερίσματος ἡ διοίκησις ἔχει πλέον συνήθως ἄμεσον διαφέρον νὰ μὴ δίδῃ ἀφορμὴν πρὸς ἐπίκρισιν τοῦ ἰδρύματος ὑπὸ τῆς δημοσίας γνώμης ἢ τῆς πελατείας του. Τοῦτο ἰσχύει ἰδιαίτερος εἰς τὰς περιστάσεις ἐκείνας εἰς τὰς ὁποίας ἡ ἐπιχείρησις λόγῳ τοῦ μεγέθους της ἢ τῆς ἡμιμονοπωλιακῆς θέσεώς της εἶναι ἰσχυρῶς ἐκτεθειμένη, μάλιστα δταν διὰ τῶν δημοσίων προσβολῶν τούτων δύναται νὰ θιχθῇ εὐκόλως τὸ ἴδρυμα. Ἰσως τὸ ἀπώτατον παράδειγμα τῆς τάσεως ταύτης μᾶς παρέχει ἡ Τράπεζα τῆς Ἀγγλίας, ἴδρυμα θεωρητικῶς λειτουργοῦν ὡς καθαρὰ ἰδιωτικὴ ἐπιχείρησις. Θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ ὅτι ὁ Διοικητὴς τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἀγγλίας κατὰ τὴν λήψιν τῶν ἀποφάσεων του διὰ τὴν ἐπιχείρησιν σκέπτεται ὀλιγώτερον, ἀπὸ ὅσας τὰς ὁμάδας τῶν ἀνθρώπων τῆς ὅλης Αὐτοκρατορίας, τοῖς μετόχοις. Τὰ δικαιώματά των, τὰ ὁποῖα τυχὸν ὑπερβάλλουν τὴν ἀξίωσιν ἀπολήψεως λογικῶν μερισμάτων, δὲν λαμβάνονται καθ' ὅλου ὑπ' ὄψιν. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει ὑπὸ τινα ἔκποσιν ἤδη καὶ διὰ πολλὰς ἄλλας μεγάλας ἐπιχειρήσεις. Σὺν τῷ χρόνῳ ἀρχίζουν αὐταὶ μόναι των νὰ ἐκσοσιαλίζονται.

Τοῦτο δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς τελείως ἐκωφελές. Αἱ δυνάμεις αὐταὶ ἄγουν εἰς ἔμμενον παραμονὴν εἰς τὸν ἀρχαῖον συντηρητικισμόν καὶ συντελοῦν εἰς τὸ νὰ ἐξαφανισθῇ τὸ πνεῦμα τῆς ἐπιχειρηματικότητος. Πράγματι βλέπομεν σήμερον εἰς τὰς περιπτώσεις ταύτας πολλὰ ἐλαττώματα καθὼς καὶ πλεονεκτήματα τοῦ κρατικοῦ σοσιαλισμοῦ. Παρὰ ταῦτα θεωρῶ τὴν τάσιν ταύτην ὡς τὴν φυσικῶς ἐξελισσομένην κατεύθυνσιν. Ὁ ἀγὼν τοῦ σοσιαλισμοῦ κατὰ τοῦ ἀπεριοριστοῦ ἰδιωτικοῦ κέρδους κερδίζει εἰς τὰς καθ' ἑκαστον περιπτώσεις νίκην ἐπὶ νίκης.

Εἰς τὸ εἰδικὸν τοῦτο πεδῖον — εἰς ἄλλα ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένῃ πάντως ἀκόμῃ ὀξὺς — ὁ σοσιαλισμὸς δὲν εἶναι πλέον φλέγον ζήτημα. Δὲν ὑπάρχει π.χ. κανὲν σπουδαῖον λεγόμενον πολιτικὸν ζήτημα, τὸ ὁποῖον ἐν τῇ πραγματικότητι νὰ εἶναι τόσον ἀπλοῦν καὶ ἀδιάφορον, διὰ τὴν ἐπανοικοδόμησιν τοῦ ἀγγλικοῦ οἰκονομικοῦ βίου, ὅσον ἡ ἐξνικολοίησις τῶν σιδηροδρόμων.

Πάντως εἰς τὸ μέλλον δεφίλουν νὰ ἡμιεθνικοποιηθῶν πολλὰί μεγάλαί

ἐπιχειρήσεις καὶ ἄλλαι, αἱ ὁποῖαι χρειάζονται μεγάλα πάγια κεφάλαια. Ἐν σχέσει ὅμως μετὰ τὴν μορφήν τῆς ἡμιεθνικοποιήσεως ταύτης πρέπει νὰ ἐπιφυλαξώμεν εἰς ἑαυτοὺς ἐλαστικότητά τινα. Ὁφείλομεν νὰ ἐπωφεληθῶμεν πλήρως τὴν φυσικὴν τάσιν τῆς ἐποχῆς μας, καὶ νὰ δώσωμεν ἴσως τὴν προτίμησιν εἰς ἡμιαυτονόμους ὁργανισμοὺς παρὰ εἰς ὄργανα τῆς κεντρικῆς κυβερνήσεως, τὰ ὁποῖα ὑπόκεινται εἰς τὴν ἀμεσον εὐθύνην τῶν ὑπουργῶν.

Δὲν μέμφομαι τὸν δογματικὸν κρατικὸν σοσιαλισμὸν διότι θέλει νὰ θέσῃ τὰς ἀλτρουϊστικὰς τάσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς κοινωνίας, εἴτε διότι παραβλέπει τὸ laissez-faire, εἴτε διότι ἀφαιρεῖ ἀπὸ τὸν ἀνθρώπον τὴν ἐλευθερίαν νὰ κερδίῃ ἑκατομμύρια, εἴτε διότι μειώνει τὸ θάρος πρὸς τολμηρὰ πειράματα. Πάντα ταῦτα δύναμαι νὰ τὰ ἀποδεχθῶ. Μέμφομαι αὐτὸν ὅμως διότι παραινῶρει τὴν σημασίαν τῶν τρεχόντων γεγονότων, διότι ἐν τῇ πραγματικότητι δὲν εἶναι τι πλέον παρὰ τὸ σκονισμένον ὑπόλειμμα ἐνὸς σχεδίου, τὸ ὁποῖον εἶχε σχεδιασθῇ διὰ τὴν λύσιν τῶν προβλημάτων πρὸ πενήτην ἔτων καὶ διότι στηρίζεται ἐπὶ μιᾷ παρανοήσεως ὅσων ἐλέχθησαν πρὸ ἑκατὸν ἔτων. Ὁ κρατικὸς σοσιαλισμὸς τῆς 19ης ἑκατονταετηρίδος ἔλαβε τὴν ἀρχὴν του ἀπὸ τὸν Bentham, τὸν ἐλεύθερον ἀνταγωνισμὸν κλπ. καὶ εἶναι ὑπὸ ἐποψίν τινα σαφεστέρα, ὑπὸ ἐποψιν τινα περιτλοκωτέρα ἐκδοχὴ τῆς αὐτῆς ἀκριβῶς φιλοσοφίας τὴν ὁποίαν ἔχει βάσιν ὁ ἀτομισμὸς τῆς 19ης ἑκατονταετηρίδος. Ἀμφότεροι ἀπέδωσαν τὴν μεγίστην σημασίαν εἰς τὴν ἐλευθερίαν, ὁ εἰς ἀρνητικῶς διὰ νὰ παρεμποδίσῃ περιορισμοὺς τῆς ὑπαρχούσης ἐλευθερίας, ὁ ἄλλος θετικῶς διὰ νὰ καταστρέψῃ φυσικὰ ἢ ἐπικτήτου-μονοπώλια. Ἀμφότεροι εἶναι διάφοροι ἀντιθροῦσεις κατὰ τῆς αὐτῆς πνευματικῆς ἀτμοσφαίρας.

2. Ἔρχομαι νῦν εἰς ἕτερον κριτήριον τῶν Agenda, τὸ ὁποῖον διὰ τὰς ἐν τῷ ἀμέσῳ μέλλοντι ἰδίως ἐπαιγούσας καὶ εὐκταίας ὑποθέσεις εἶναι ἐξόχως σπουδαῖον. Πρέπει νὰ προσπαθῇσωμεν νὰ χωρίσωμεν τὰς τεχνικὰς κοινωνικὰς ὑπηρεσίας ἀπὸ τὰς τεχνικὰς ἀτομικὰς. Τὰ σπουδαιότερα Agenda τοῦ Κράτους δὲν ἀφοροῦν τὰς ἐργασίας ἐκείνας αἱ ὁποῖαι ἤδη ἀνελήφθησαν ὑπὸ ἰδιωτῶν, ἀλλὰ τὰς λειτουργίας ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι ὑπερβαίνουν τὸν κύκλον τῆς δράσεως τοῦ ἀτόμου, τὰ μέτρα ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα δὲν λαμβάνει οὐδεὶς ἐὰν τὸ κράτος δὲν τὰ λάβῃ. Διὰ τὸ Κράτος δὲν εἶναι σπουδαῖον τι ὅτι τὰ αὐτὰ πράγματα τὰ ὁποῖα σήμερον ἐκτελοῦνται ὑπὸ τῶν ἰδιωτῶν ἐκτελεῖ τοῦτο ὀλίγον καλύτερον ἢ χειρότερον, ἀλλὰ τὸ νὰ κάμῃ τοῦτο ἔργα, τὰ ὁποῖα καθόλου δὲν γίνονται.

Δὲν ἔχω σκοπὸν νὰ ἀναπτύξω ἐνταῦθα πρακτικὰς προτάσεις. Περιορίζομαι λοιπὸν εἰς τὴν διασάφησιν τῶν ἀντιλήψεών μου μετὰ μερικὰ παραδείγματα, τὰ ὁποῖα λαμβάνω ἀπὸ τὰ προβλήματα ἐκεῖνα μετὰ τὰ ὁποῖα ἰδιαίτερος ἀπασχολήθη.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα οἰκονομικὰ κακὰ τῆς ἐποχῆς μας προέρχονται ἀπὸ τὸν κίνδυνον, ἀβεβαιότητα καὶ ἄγνοιαν. Μερικοὶ κατορθώνουν νὰ ἀποκρίσιν κεφάλαια ἐν μέρει μὲν ἐκ τύχης ἢ διότι εἶναι προικισμένοι μετὰ φυσι-

κῶς ιδιότητος περισσώτερας τῶν ἄλλων, ἐπωφελοῦνται δὲ τῆς ἀβεβαιοτήτος καὶ τῆς ἀγνοίας αὐτῶν, ἐν μέρει δὲ διότι αἱ ἐπιχειρήσεις, ἀκριβῶς ἔνεκα τοῦ λόγου τούτου, εἶναι συνήθως εἶδος λαχείων, γεννῶνται δὲ τοιοῦτοτρόπως μεγάλα ἀνισότητες εἰς τὰς περιουσίας. Εἰς τοὺς αὐτοὺς συντελεστάς ὀφείλεται καὶ ἡ ἀνεργία, ἡ διάψευσις δικαιολογημένων οἰκονομικῶν ἐλπίδων καὶ ὁ ὑποβιβασμὸς τῆς ἐργατικότητος καὶ τῆς παραγωγῆς. Τὸ φάρμακον τῶν κακῶν τούτων εὐρίσκεται ἔξω τῆς σφαίρας τῆς ἀτομικῆς δράσεως, μάλιστα εἶναι δυνατόν νὰ ἐπιδεινώσῃ τὴν ἀσθένειαν ταύτην τὸ ἄτομον πρὸς τὸ ἄνω συμφέρον αὐτοῦ. Νομίζω ὅτι τὸ φάρμακον εἶναι ἐν μέρει μὲν εἰς λελογισμένον ἔλεγχον τῶν ζητημάτων τοῦ νομίσματος καὶ τῆς πίστεως, διὰ κεντρικῆς τινος διαρρυθμίσεως, ἐν μέρει δὲ διὰ ἀθροίσεως καὶ εὐρυτάτης γνωστοποιήσεως οἰκονομικῶν στατιστικῶν, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς πλήρους δημοσιότητος πάντων τῶν ἀξίων λόγου οἰκονομικῶν γεγονότων, ἡ ὅποια ἐν ἀνάγκῃ θὰ ἠδύνατο καὶ διὰ νομοθετικῆς ὁδοῦ νὰ καταστῇ ὑποχρεωτική. Διὰ τῶν μέτρων τούτων ἡ Κοινωνία θὰ ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἀναλάβῃ, προκειμένων ἐσωτερικῶν περιπλοκῶν τῆς ἰδιωτικῆς οἰκονομίας, δι' ἀναλόγων ὁργάνων τὴν πνευματικὴν καθοδήγησιν, χωρὶς νὰ διχθοῦν δι' αὐτῆς ἡ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία καὶ τὸ ἰδιωτικὸν ἐπιχειρηματικὸν πνεῦμα. Ἐὰν καὶ τὰ μέτρα ταῦτα ἔδεικνύοντο ἀνεπαρκῆ, πάντως ὅμως θὰ ὑπεβοήθουν τοῦλάχιστον ἡμᾶς εἰς τὸ νὰ διαγνώσωμεν ἄλλα τοιαῦτα, τὰ ὅποια θὰ καθοδήγουν ἡμᾶς εἰς τὴν μελλοντικὴν πορείαν μας.

Ἡ δευτέρα πρότασίς μου ἀφορᾷ τὴν ἀποταμίευσιν καὶ τὰς τοποθετήσεις κεφαλαίων. Νομίζω ὅτι πρέπει νὰ καταλήξωμεν εἰς κοινὴν ὀρθὴν ἀπόφασιν περὶ τῆς ποθητῆς ἐκτάσεως τῆς ἀποταμιεύσεως εἰς μίαν κοινωνίαν, καὶ περὶ τῆς ἐκτάσεως τὴν ὅποιαν πρέπει νὰ λαμβάνῃ ἡ τοποθέτησις εἰς τὸ ἔξωτερον τῶν ἀποταμιευμάτων τούτων· ἀκόμη δὲ καὶ ἂν ἡ σημερινὴ ὁργάνωσις τῆς ἀγορᾶς τῶν κεφαλαίων διαθέτῃ τὰς ἀποταμιεύσεις κατὰ τὸν ὠφελιμώτατον διὰ τὸ ἔθνος τρόπον. Νομίζω ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀφίνανται τὰ ζητήματα ταῦτα τελείως εἰς τὴν τύχην τῆς ἰδιωτικῆς πρωτοβουλίας ἢ τῆς ἰδιωτικῆς κερδοσκοπίας, ὥπως σήμερον γίνεται.

Ἡ τρίτη πρότασίς μου ἀφορᾷ τὸν πληθυσμὸν. Ἦλθεν ὁ καιρὸς ὅπου ἕκαστος λαὸς πρέπει νὰ θέσῃ πρὸ αὐτοῦ τὰ ἐθνικὰ ζητήματα, ἂν ὁ ἀριθμὸς τοῦ πληθυσμοῦ του πρέπει νὰ σμικρυνθῇ, νὰ μεγαλώσῃ ἢ νὰ μείνῃ στάσιμος. Ὅταν εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ληφθῇ μία ἀπόφασις, τότε πρέπει νὰ τεθοῦν ἐν ἰσχύϊ τὰ μέτρα ἐκεῖνα, τὰ ὅποια θὰ ἐξασφαλίσουν τὴν πραγματοποίησιν αὐτῆς. Ἰσως βραδύτερον ἔλθῃ καιρὸς καθ' ὃν, ὅπως σήμερον ἡ κοινότης ἐν τῇ ὁλότητι τῆς προσέχει εἰς τὸν ἀριθμὸν, οὕτως ἔξ Ἰσου θέλει στρέψῃ τὴν προσοχὴν αὐτῆς εἰς τὰς φυσικὰς ιδιότητας τῶν ἐπέρχομένων γενεῶν.

IV

Αἱ προηγουμέναι σκέψεις ἀποσκοποῦν τὰ δυνατὰς βελτιώσεις τῆς τεχνι-

κῆς τοῦ νεωτέρου κεφαλαιοκρατισμοῦ διὰ δμαδικῆς δράσεώς. Δὲν ἀντιστρατεύονται πούθενί, εἰς τὸ κατὰ τὴν γνώμην μου οὐσιωδέστερον γνώρισμα τοῦ κεφαλαιοκρατισμοῦ, δηλαδὴ τὴν ἐξάρτησιν αὐτοῦ ἀπὸ τὸ ἐνστικτῶδες θέλητρον τῶν κερδοσκοπῶν καὶ φιλοκερδῶν ἀτόμων, τοῦ κυριώδους τούτου ἐλατηρίου τῆς οἰκονομικῆς μηχανῆς. Δὲν δύναμαι εἰς τὸ τέλος πλέον τῆς διαλέξεώς μου νὰ παρεκβαίνω εἰς ἄλλα πεδία. Ἐν τούτοις ἐπεδύμουν νὰ σᾶς ὑπενθυμῶ ὅτι οἱ δομητικώτεροι ἄγῳνες καὶ αἱ βαθύτατα ριζούμεναι διχογνωμίαι δὲν θὰ ἐκφαγοῦν εἰς τὰ προσεχῆ ἔτη διὰ τεχνικὰ ζητήματα, αἱ διαμφισβητήσεις τῶν ὁποίων ἐκατέρωθεν, σχεδὸν εἶναι ἀποκλειστικῶς οἰκονομικῆς φύσεως, ἀλλὰ διὰ ζητήματα τὰ ὅποια ἔλλειψει καλυτέρας ἐκφράσεως θὰ ἡδυνάμεθα νὰ καλέσωμεν ψυχολογικά ἢ ἴσως μάλιστα καὶ ἠθικά.

Εἰς τὴν Εὐρώπῃν, τοῦλάχιστον εἰς τμήματά τινα αὐτῆς—εἰς Ἡνωμένας Πολιτείας τῆς Ἀμερικῆς νομίζω, ἔχουν ἄλλως τὰ πράγματα—ἀνέκυψεν ἀρκετὰ εὐρεῖα λανθάνουσα ἀντίδρασις κατὰ τῆς σήμερον ἰσχυροῦς τάσεως, τοῦ νὰ ἐδραιωθῇ δηλαδὴ ἡ κοινωνία ἐπὶ τῆς καλλιιεργείας, ὑποστηρίξεως καὶ προστασίας τῆς χρηματομανίας τῶν ἀτόμων. Τὸ γεγονός ὅτι θὰ ἐπρεπε νὰ κανονίζωμεν τὸν βίον ἡμῶν λαμβάνοντες ὅσον τὸ δυνατόν ὀλιγώτερον, ὅχι δὲ περισσότερον ὑπ' ὅσιν, χρηματικὰ ἐλατήρια δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἐξάγεται ἀπὸ τὴν πείραν, ἀλλὰ δύναται νὰ ἐξαχθῇ καὶ συγκριτικῶς ἀπὸ τὴν πείραν. Εἰς τοὺς καθ' ἑκαστον ἀνθρώπους ἀναλόγως τοῦ ἐπαγγέλματος αὐτῶν ἔχει τὸ χρηματικὸν ἐλατήριο μεγάλην ἢ μικράν σημασίαν, ἱστορικοὶ δὲ δύνανται νὰ μᾶς πληροφορήσουν περὶ ἄλλων φάσεων τῆς κοινωνικῆς ὁργανώσεως εἰς τὰς ὁποίας εἰς τὸ ἐλατήριο τοῦτο ἀπεδίδετο πολὺ μικροτέρα σπουδαιότης ἀφόρη σήμερον. Αἱ περισσότεραι θρησκείαι καὶ φιλοσοφαί ἀπεχθάνονται διὰ νὰ ἐκφρασθῶ ἡπίως, τρόπον ζωῆς, ὁ ὁποῖος προάγεται ἀπὸ ὑπολογισμοὺς μόνον προσωπικῆς φιλοχρηματίας. Ἀφ' ἑτέρου οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων ἀτοκρατοῦν σήμερον ἀσκητικὰς ἰδέας καὶ διαγιγνώσκουν πλήρως τὰ πραγματικὰ πλεονεκτήματα τοῦ πλούτου. Φαίνεται εἰς αὐτοὺς ἐπὶ πλέον τελείως αὐτονόητον ὅτι ἀνευ τοῦ ἐλατηρίου τοῦ χρήματος δὲν δύναται τις νὰ ἐπιπλεῦσῃ καὶ εὐρίσκουν—ἐξαιρουμένων ὀλίγων ὁμολογουμένων καταχρήσεων—ὅτι ἐκπληροῖ πλήρως τὸν σκοπὸν τοῦ. Κατ' ἐκλούθειαν ὁ κοινὸς ἀνθρώπος δὲν ἀσχολεῖται περαιτέρω μὲ τὸ πρόβλημα καὶ δὲν ἔχει σαφῆ τινα παράστασιν περὶ τοῦ τι κυρίως σκέπτεται καὶ αἰσθάνεται, οὔτε περὶ τοῦ περιπελεγμένου τούτου θέματος.

Ἀσάφεια εἰς τὴν σκέψιν καὶ τὸ αἶσθημα συνεπιφέρει ὡσαύτως ἀσάφειαν τῆς διατυπώσεως. Πολλοὶ οἱ ὅποιοι πραγματικῶς ἀποκροῦν τὸν κεφαλαιοκρατισμὸν ὡς βάσιν τῆς ζωῆς, συλλογίζονται οὕτως, ὡς ἐὰν ἀπέκρουον αὐτὸν μόνον διότι εἶναι ἀνίκανος νὰ ἐπιτύχῃ τοὺς ἰδίους τοῦ σκοπούς. Ἀφ' ἑτέρου πολλοὶ ὑπαδοὶ τοῦ κεφαλαιοκρατισμοῦ εἶναι ὑπερμέτρως συντηρητικοὶ καὶ ἀποκροῦν καθε μεταρρυθμίσιν τῆς κεφαλαιοκρατικῆς τεχνικῆς ἢ ὅποια θὰ ὠφέλει μόνον τὸν κεφαλαιοκρατισμὸν, ἀπὸ φόβον μόνον ὅτι τοῦτο θὰ ἐσθίμινε τὸ πρῶτον βῆμα ἀπαλλαγῆς ἀπὸ τῆς κεφαλαιοκρατικῆς κινήσεως.

Πάντως θὰ ἔλθῃ καιρὸς καθ' ὃν θὰ ἔχωμεν σαφεστέρας παραστάσεις περὶ τῶν πραγμάτων ἀφ' ὧν σήμερον, ὅπου συζητοῦμεν, ἂν ὁ κεφαλαιοκρατισμὸς ἔχει καλὴν ἢ κακὴν τεχνικὴν καὶ ἂν οὕτως εἶναι καθ' ἑαυτὸν ἐπιθυμητὸς ἢ ἀποκρουστέος. Τὸ κατ' ἐμὲ φρονῶ, ὅτι εὐφυνῶς διευθυνόμενος κεφαλαιοκρατισμὸς θ' ἀντεπεξέλθῃ εἰς τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα πιθανῶς καλύτερα, ἀφ' ὧν οἷονδ' ἄλλο νῦν παρουσιαζόμενον σύστημα, ὅτι ὁμοίως δύνανται νὰ ἐγερθοῦν κατὰ τοῦ κεφαλαιοκρατισμοῦ καθ' ἑαυτὸν πολλαὶ ἀντιρρήσεις. Τὸ πρόβλημά μας περιστρέφεται εἰς τὸ νὰ ἰδρῶσμεν κοινωνικὴν τινα ὁργάνωσιν, ἢ ὅποια νὰ εἶναι ὅσον τὸ δυνατόν ἱκανή, χωρὶς πάλιν νὰ ἀπαρνηθῶμεν τὰς ἰδέας ἡμῶν περὶ ἱκανοποιητικοῦ τινος τρόπου ζωῆς.

Τὸ πρῶτον βῆμα πρὸς τὰ ἔμπροσθεν θὰ προέλθῃ ἀπὸ πολιτικὴν ἡγεσίαν ἢ ἀπὸ δῶρα πειράματα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν περίσκεψιν... Πρέπει τέλος λογικῶς νὰ διασαφηνήσωμεν τὰ αἰσθηματά μας. Σήμερον εἶναι δυνατόν νὰ εὐρίσκωνται εἰς διάφορα σημεῖα ἢ συμπάθειά μας καὶ τὸ λογικόν μας—Ἐξ οὗ προκύπτει λυπηρὰ καὶ παραλυτικὴ πνευματικὴ κατάστασις. Εἰς τὸ πεδίον τῆς πραγματικότητος δὲν θὰ ἔχουν ἐπιτυχίας οἱ μεταφυσισταί, μέχρις ὅτου ἐπιδιώκουν σαφῆ τινα καὶ ὀρισμένον σκοπὸν, μέχρις ὅτου συμπέσουν τὸ λογικὸν καὶ τὰ συναισθηματά των. Μοῦ φαίνεται ὅτι κανὲν κόμμα ἐν τῷ κόσμῳ σήμερον δὲν ἐπιδιώκει τὸν ὀρθὸν σκοπὸν μὲ τὰ ὀρθὰ μέσα. Ὑλικὴ πτωχεύει δίδει ὧσιν εἰς ἀνατροπὰς ἀκριβῶς ὑπὸ περιστάσεις, αἱ ὅποιαι παρέχουν μικρὸν πεδίον ἐπιτυχίας εἰς τὸ πείραμα. Ὑλικὴ εὐμάρεια παραλύει πάλιν τὴν τάσιν αὐτὴν ἀκριβῶς ὑπὸ περιστάσεις, ὑπὸ τὰς ὁποίας θὰ ἠδύνατό τις νὰ τολμήσῃ τοιαύτην μετατροπὴν. Εἰς τὴν Εὐρώπῃν ἑλλείπουν τὰ μέσα εἰς τὴν Ἀμερικὴν ἢ θέλεις διὰ τὸ πρῶτον βῆμα... Ἐχομεν ἀνάγκην νέων πεποιθήσεων, αἱ ὅποιαι φυσικώτατα θὰ ἀναπτυχθοῦν ἐκ τῆς ἐντίμου ἐρεῦνης τῆς σχέσεως τῶν αἰσθημάτων ἡμῶν πρὸς τὰ γεγονότα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

(Μετάφρασις; Δ. ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ)